

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANA BİLİM DALI
PROTOHİSTORYA VE ÖNASYA ARKEOLOJİSİ BİLİM DALI

URARTU ÖLÜ GÖMME ADETLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
PROF. DR. HARUN TAŞKIRAN

HAZIRLAYAN
FERDA ZORLU

KONYA 2009

ÖZET

M.Ö. 9. - 6. yüzyıllar arasında çekirdek bölgesini Van Gölü ve çevresinin oluşturduğu Urartu Krallığı, Çıldır Sevan (Gökçe) ve Urmiye Göllerinin bulunduğu bölgeleri kapsamaktaydı. Urartu Krallığının sınırları, Kuzeyde Kafkas ötesine, doğuda Kuzeybatı İran İçlerine, batıda Malatya çevresine ve güneyde de Urfa-Halfeti yakınlarına kadar uzanmaktaydı.

Bu tez çalışmasının konusunu “Urartu Ölü Gömme Adetleri” adlı ana başlık oluşturmaktadır.

Araştırma konusunun amacı, M.Ö. 1. binin ilk yarısında Van Gölü ve çevresinde kuvvetli bir uygarlık olan, Urartu Devleti’nin ve halkının, dini inançlarının ve sosyal sınıflarının etkilediği, mezar ve gömü biçimleri araştırılarak, hakkında çok az bilgi ve belge bulunan bu güçlü uygarlığın, günlük yaşamlarından kültürel yaşamlarına değin gizli kalmış yönlerine ışık tutmaktır.

Araştırmanın kapsamını, Urartu Dönemi mezar ve gömülerin tipolojik sınıflandırılması, kutsal alanları, mimari bezemeleri, mezar buluntuları ve bu bilgiler doğrultusunda dönemin gömü gelenekleri gibi ana başlıklar içermektedir.

Urartu’da yönetici kesim büyük kale ve merkezleri yakınındaki çok odalı kaya mezarlarına birlikte gömülürken, diğer insanlar ise sosyal statülerine göre toprak altına inşa edilen oda mezarlara, basit toprak mezarlara veya yakılarak urne adı verilen küplere gömülmekteydiler. Ölü yakılacaksa mezarlığın hemen yakınında yakılırdı. Yakma kemikler urnenin içine yerleştirilir, urnenin ağzı başka bir kap ile kapatılırdı. Urartu mezarları anıtsal bir özelliğe sahiptir. Örneğin Van Kalesi’nde (Tuşpa) kayalıklar içine oyularak yapılan düzgün planlı çok sayıda kral mezar odası bulunmaktadır. Urartu mezarları muazzam dış cephesiyle anıtsal özellik gösterir. Bu mezarlar değişik ve çeşitli odalardan meydana gelmiştir. Urartu mezarlarında yapılan kazılar sonucunda iki tür gömme âdetinin varlığı ortaya çıkarılmıştır; 1) Ceset gömü 2) Kremasyon gömü.

ABSTRACT

URARTU DEAD BURIAL TRADITION

The kernel region of the Kingdom of Urartian used to be area of Lake Van, Çıldır, Sevan (Gökçe) and Urmiye in the 9th - 6th centuries B.C. The borders of the Kingdom of Urartian used to extend to the Caucasus in the north, north-eastern Iran in the east; Malatya region in the west and Urfa-Halfeti environment in the south.

The theme of this dissertation consists of the headline ‘Urartu Dead Burial Traditions’.

The purpose of this thesis is to investigate graves and burial types which were influenced by the social classes and religious beliefs of the Urartu civilization which was a powerful public around Lake Van in the first half of the 1000 BC. This thesis aims to enlighten the hidden realities about daily lives and cultural lives of this powerful civilization.

The investigation consists of headlines such as: typological classification of graves and treasures, sacred places, architectural ornamentations, grave remains and with the help of these information burial traditions.

In Urartu civilization governors were buried together into the big castles or rock graves with many rooms whereas ordinary people according to their social status were buried into room graves built underground, simple soil graves, or after being burn they were buried into the cubes called ‘urne’. The dead body was burned just beside the graveyard. Burned bones were used to be located properly into the cube and the cube was covered by another pot. Urartian King tombs have monumental specialities. There are many royal tombs-chambers in the rocks of Van Kale (Tuşpa) which have been made by engraving the rocks properly and within a plan. The front façade architecture of these wonderful monumental tombs show the ability of Urartians. These tombs are organized from different and various sized chambers. Therefore the information about the dead burial customs in Urartians are

tried to be obtained from the archaeological findings only. it is understood that there are two kinds of dead burial custom in Urartians;

- 1) Cremation 2) Inhumation.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	ii
ABSTRACT	iii
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	ix
ÖNSÖZ	x
1. GİRİŞ	1
1.1. Amaç Kapsam Yöntem	1
1.1.1. Amaç	1
1.1.2. Kapsam	2
1.1.3. Yöntem	3
2. URARTU DEVLETİ TARİHİ VE COĞRAFYASI	4
3. URARTU MEZAR MİMARLIĞI	8
4. MEZAR TİPLERİ	10
4.1. Yeraltı Oda Mezarlıkları	11
4.1.1. Yeraltı Oyma Mezarları	12
4.1.2. Yeraltı Örme Mezarları	14
4.1.3. Yeraltı Oyma-Örme Mezarları	20
4.2. Toprak Mezarlar	20
4.3. Taş-Sandık Mezarlar	21
4.4. Urneler (Ölü Çömlekleri)	22
4.5. Küp Mezarlar	24
4.6. Kaya Mezarları	25
4.6.1. Dağılım Alanları	25
4.6.2. Belirleme	28
4.6.2.1. Çelikli	30
4.6.2.2. Van	31
4.6.2.3. Hahamkaya	32
4.6.2.4. Aliçeyrek	32
4.6.2.5. Aşağı Oyumca (Köseköy)	32
4.6.2.6. Ferhat Evi	33

4.6.2.7. Pasinler	34
4.6.2.8. Ermişler	34
4.6.2.9. Kayalidere.....	34
4.6.2.10. Atabindi	34
4.6.2.11. Şirinlikale.....	35
4.6.2.12. Palu	35
4.6.2.13. Mazgirt-Kaleköy.....	36
4.6.2.14. Kadembastı	36
4.6.2.15. Hasanova.....	37
4.6.2.16. Marifet	37
4.6.2.17. Doğubayazıt	37
4.6.2.18. Umudum	38
4.6.2.19. Yeniköy	38
4.6.2.20. Bağın.....	39
4.6.2.21. Dayıpınarı	39
4.6.2.22. Aydınsu.....	39
4.6.2.23. Erbildi	39
4.6.3. Kümeleme.....	39
4.6.4. Mezar Birimleri.....	41
4.6.4.1. Ana Oda.....	41
4.6.4.2. Arka ve Yan Odalar.....	43
4.6.4.3. Giriş ve Kapılar	43
4.6.4.4. Ölü Yerleri	47
4.6.4.4.1. Urneler	48
4.6.4.4.2. Ölü Yatakları	49
4.6.4.4.3. Lahitler	50
4.6.4.4.4. Toplama Birimleri	51
4.6.4.5. Ölü Kültü	53
4.6.5. Mimari Bezemeler ve Kabartmalar.....	58
4.6.6. Köken Sorunları ve Etkileşim Alanları	60
4.6.6.1. Asur İlişkisi.....	60
4.6.6.2. Mısır İlişkisi	60

4.6.6.3. Mezopotamya-Doğu Akdeniz	61
4.6.6.4. Akamenid İlişkisi	61
4.6.6.5. Frig İlişkisi	62
5. URARTU DÖNEMİ ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİ	63
6. ÖLÜ YAKMA MERASİMİ	70
7. LİBASYON MERASİMİ	73
7.1 Stellerinin Kökeni	73
7.2 Ölü Yemeği	74
8. URARTU DÖNEMİ MEZAR BULUNTULARI	75
8.1. Mezar Donatıları	76
8.1.1. Madeni Eserler	77
8.1.2. Seramik Eserler	79
8.2. Ölü Eşyaları	81
8.3. Ölü Armağanları	82
8.4. Başlıca Buluntu Merkezleri	84
8.4.1. Kayalıdere	84
8.4.2. Altıntepe	85
8.4.3. Alışar	86
8.4.4. Erivan	86
8.4.5. Adilcevaz	87
8.4.6. Dedeli	88
9. URARTU DÖNEMİ KRALİ MEZAR YAPILARI	89
9.1. Kurucular Mezarı	89
9.2. Menua Mezarı	89
9.3. Sarduri II. Mezarı	90
10. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	91
KAYNAKÇA	94
HARİTA, ÇİZİM VE RESİMLERİN LİSTESİ	100
Haritaların Listesi	100
Çizimlerin Listesi	100
Resimler Listesi	102
Haritalar	103

Çizimler	104
Resimler.....	122
ÖZGEÇMİŞ	135

KISALTMALAR

M.Ö.	Milattan Önce
STÇ	Son Tunç Çağı
DÇ	Demir Çağı
Lev.	Levha
cm	Santimetre
Fig.	Figür
No.	Numara
Res.	Resim
m.	Metre
s.	Sayfa
y.y.	Yüzyıl

ÖNSÖZ

Tarih öncesi çağlardan günümüze kadar birçok medeniyete ev sahipliği yapan Anadolu, dünya kültür tarihinin en önemli coğrafyalarından biridir. Birçok tarihçinin binlerce sayfa metin yazdığı Anadolu, arkeoloji dünyasının daima ilgi odağı olmayı başarmıştır. Pek çok medeniyetin izlerini her anlamda taşıyan Anadolu, arkeologlar için vazgeçilmez de bir çalışma sahasıdır.

M.Ö. 9–7. yüzyıllar arasında (Orta Demir Çağ), Doğu Anadolu, Kafkaslar ve Kuzeybatı İran bölgelerinde önemli bir devlet kurmuş olan Urartu Krallığı, Ön Asya'nın en önemli devletlerden biridir. Bu güçlü uygarlık, çevresindeki irili ufaklı birçok topluluğu etkilemiş, egemenliği altına aldığı halkların inançları ve gelenekleri üzerinde baskı kurmayıp, aksine buradaki uygarlıklardan etkilenecek kendilerine özgü zengin bir kültüre sahip olmuşlardır.

“Urartu Ölü Gömme Adetleri” konulu bu tez çalışmasında, Urartu Dönemi mezar mimarlığı ve tipleri, gömü biçimleri, kutsal alanları, mezarlardaki mimari bezemeleri, mezar buluntuları ve bu bilgiler ışığında dönemin gömü gelenekleri temel alınmıştır.

Urartu mezarları hakkındaki araştırmalar 1971 yılından sonra yoğunlaşmasına rağmen bu konuda ele geçen bilgi ve belge, yayınlanmış eser sayısı oldukça azdır.

Bu çalışmanın konu seçimi ve hazırlık aşaması sürecinde göstermiş olduğu anlayış ve yardımlarından dolayı, Sayın hocam Prof. Dr. Harun TAŞKIRAN'a, sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Konya 2009

Ferda ZORLU

1. GİRİŞ

1.1. Amaç Kapsam Yöntem

1.1.1. Amaç

Eski Doğu kültürlerindeki insanlar, ölümden sonra bir yaşama, tanrılara, doğaüstü güçlere, ruhların varlığına karşı sarsılmaz inanca sahip olup, yaşamlarının tüm dönemlerinde bu kavramlarla hep iç içe olmuşlardır. Bu dönemde, insanoğlunun hayata ve ölüme dair düşünceleri önceki topluluklara nazaran daha fazla ayrıntı içermektedir. Mezarlarda ele geçen ölü armağanlarından da anlaşılabacağı üzere ölümden sonraki hayat insanlık tarihi boyunca olduğu gibi, Doğu kültürleri tarafından da önemsenmiş ve her uygarlık bu konuda kendi felsefesini oluşturmuştur.

Güçlü bir yaşama sevincinden kaynaklanan öte dünya da yaşanılacağına inanma, iki dünya arasında tek bağlantı olan “ölmek” ve “mezara girmek” de biçimleniyor ve ölen, öteki dünya için öyle olacağına inandığı yaşama biçimine uygun olarak mezarını yaptırıp içine gerekli olan eşyaları koydurtuyordu¹.

“Urartu Ölü Gömme Adetleri “ konulu bu çalışmada, Urartu Uygarlığı’nın kültürünü ve dolayısıyla bu kültürün etkilediği ölü gömme gelenekleri konu edinilmiştir.

M.Ö. 9. yüzyıl başlarında Van Gölü ve çevresinde dağınık bir şekilde yaşayan beylikler, bir araya gelerek Urartu kültürünün oluşturulmasında ilk adımlarını atmışlardır. Krallığın kurulduğu Van Gölü ve çevresi, aynı zamanda anavatan olarak benimsenmiş ve M.Ö. 6. yüzyılın başlarına kadar kesintisiz yerleşim görmüştür.

Urartular, Yakın Doğu’da M.Ö. 1. binin ilk yarısında kuvvetli devletler kuran, zamanınıza büyük şehir harabeleri ve sanat eserleri bırakan kavimler arasında önemli bir yer tutar. Eski tarihin M.Ö. 900–600 yılları arasını işgal eden bu kavmin ilmine, ilk defa M.Ö. 13. y.y.’a ait Assur çivi yazılı kaynaklarında “Uruadri” olarak

¹ Çevik, 2000:6

rastlıyoruz².

Bu tez çalışmasının hazırlanmasındaki temel amaç, bugüne kadar haklarında sınırlı sayıda araştırma yapılan, Urartu Dönemi insanının, dini inanışları, kültürel etkileşim alanları ve bunların dayandığı kökenler araştırılarak, etnik ve sınıfsal farklılıklarına ve imkanlarına göre kendilerine ve sevdiklerine mezar yaptıran Urartuluların, mezar stilleri ve gelenekleri örnekler dahilinde incelenip, dönemin bu güçlü uygarlığının karanlıkta kalmış yönlerini gün yüzüne çıkarabilmektir.

1.1.2. Kapsam

Tarih boyunca tüm insan topluluklarında görülen ölü gömme, ölü için yapılan törenler, mezarlara konulan ölü hediyeleri insanların ölümden sonraki yaşam inancını belirtmektedir. Böylece insanlar sınıfsal farklarına ve maddi olanaklarına göre kendilerine mezar yaptırmak gereksinmesini duymuşlardır. Birer tarihi belge niteliğinde olan bu mezarlar, bölgelere ve toplumlara göre çeşitlilik gösterir³.

Urartular da, diğer kültürler gibi ölümden sonra hayata inanmışlardır. Urartu kültüründeki ölü gömme gelenekleri hakkında bilgi veren belgelere ulaşamamıştır. Ancak arkeolojik bulgulardan ve mezarlardan, hem yakarak hem de yakmadan ölü gömdüklerini, anıtsal mezar yaptıklarını ve ölümlere çeşitli armağanlar bıraktıkları anlaşılmaktadır. Urartular ile ilgili ilk bilgilere Asur kaynaklarında rastlanmaktadır.

Bu çalışmada M.Ö. 1. binin ilk yarısında Van Gölü ve çevresinde kuvvetli devletler kuran, zamanınıza büyük şehir harabeleri ve sanat eserleri bırakan kavimler arasında önemli bir yer tutan, günümüze kadar birçok uygarlığı etkilemiş olan Urartu Devleti'nin, mezar stilleri ve gelenekleri incelenmeye çalışılmıştır. Ayrıca mezarlarda kullanılan mimari bezemeler ve kabartmalardaki sanatsal öğeler, ölü kültüne ait kutsal alanlar ve nişler, tarihlemeye çok önemli olan ölü eşyaları ve armağanları ve gömülerin tarihlendirilmesine değinilerek bu konu hakkındaki araştırmalara da yer verilmiştir. Çalışmada ayrıca, Urartularda Kral ve soylu sınıfına ait kişiler ile halk arasındaki mezar tipleri ve gömü çeşitleri arasındaki farklı uygulamalar araştırmanın

² Özgüç, 1969:1

³ Atila, 1980:22

kapsamına dâhil edilmiştir.

1.1.3. Yöntem

Çalışma hazırlanırken ilk bölümde, yapılan kütüphane çalışmaları sonucu elde edilen sınırlı sayıdaki kaynak ve çeşitli dönemlerde yapılan araştırmalar ışığında, hem mimari hem de mezar buluntuları açısından farklı bir öneme sahip olan kaya mezarları başta olmak üzere, Urartu Dönemi'ne ait olduğu saptanan mezarların çeşitli sebeplere dayanarak oluşturulmuş tipolojik farklılıkları çeşitli bölgelerdeki farklı örnekler ele alınarak, incelenme yoluna gidilmiştir.

Daha sonraki bölümde, mezarlarda olduğu kadar gömülerde de gözlenen farklı uygulamaların, halkın inanç sistemlerinin yanı sıra, toplumdaki siyasi gücün ve sosyal sınıfların etkisine değinilerek, sebep-sonuç ilişkisi kurulmaya çalışılmıştır.

Sonuç bölümünde ise, tarihlemeye çok önemli rol oynayan mezarlardaki mimari bezemeler ve buluntular materyal alınarak, farklı araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalar ışığında, dönemin gömü gelenekleri, kültürel etkileşim alanları ve soylu sınıfa ait mezarlar hakkında bilgiler verilmeye çalışılmıştır.

2. URARTU DEVLETİ TARİHİ VE COĞRAFYASI

Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan Prehistorik Çağlara ait mağara resimleri, gerek Anadolu'nun ve gerekse komşu ülkelerin Prehistorik Çağları'nı aydınlatması bakımından önemlidir. Mağara duvarlarına çizilen insan, tanrı, tanrıça, güneş ve hayvan resimleri, günümüzden 15000 yıl önceye aittir. Komşu ülkelerde ise bu kadar eskiye giden tarih öncesi sanat merkezlerine ve insan topluluklarının izine rastlanmaz⁴.

Bugüne kadar Doğu Anadolu Bölgesi'nde yapılan kazı ve yüzey araştırmaları sonucunda, Kuzey Kafkasya'dan batıya Malatya - Elazığ Bölgesine, güneyde Kuzey Suriye ve doğuda da Ürmiye Gölüne kadar çok geniş bir coğrafi alanda M.Ö. 4. binden itibaren çok kuvvetli bir kültür birliğinin olduğu ortaya çıkmıştır. Bu kadar geniş bir coğrafi alanı kaplayan kültüre, bölgenin özelliklerine göre, çeşitli isimler vermek istenmiştir. Teklif edilen bu isimler şunlardır; Erken Bronz Çağı Kültürü, Erken Hurri Kültürü, Kura - Araxes Kültürü, Yanık Kültürü, Karaz Kültürü, Erken Transkafkasya Kültürü, Doğu Anadolu Erken Bronz Çağı Kültürü. Bu kültürü yaratan halkın ise, Asyatik bir millet olan ve dilleri, Ural-Altay dillerine benzeyen Hurrilerin olması yüzünden "Erken Hurri Kültürü" adının verilmesi, gerek yerli ve gerekse yabancı bilim adamlarınca daha uygun görülmüştür. Çünkü daha sonra Hurri Kültürü, M.Ö. 1. bin'de Doğu Anadolu yüksek yaylasını, Transkafkasya'yı, kuzeybatı İran'ı ve güneyde de Urfa - Halfeti çevresini içine alan ve 300 yıl boyunca hâkimiyetini devam ettiren kuvvetli Urartu Krallığının kurulmasını sağlamıştır.

(Harita 1)

Anadolu yüksek yaylasında yaşayan topluluklara "Uruadri" denilirdi. Asur kaynaklarında genellikle Geç Urartu yerleşimlerini içeren Dicle ve Fırat boylarında yaşayanlara ise "Nairi" denilirdi. Asur'un baskıları sıklaşmadan önceye kadar da diğer yerli Anadolu halkları gibi bağımsız yaşarlardı. Ancak, gerçek bir birlik olmaksızın yaşamayacaklarını anlamaları fazla sürmez ve başkent Arzaşkunda oturan Aramu ilk birliği oluşturur. Ancak Salmanasar III bu ilk başkenti yerle bir ederek

⁴ Erzen, 1986:10

anamurun krallığına son verir. Ardından Lutipri oğlu Sarduri I tarafından yeni ve düzenli bir güç oluşturulur; Başkent Tuşpa'dır. Amaç Doğu Anadolu'da yaşayan siyasi toplulukları bir araya toplayarak düzenli bir güç oluşturmaktır. Bu başarılmaktadır da⁵.

Bazı kaynaklara göre, Urartu sahasında ilk tetkik kapısını açan zat F. E. Schulz'dır⁶. Urartu Krallığı'nın ana yerleşim alanı olan Van Gölü Havzasında yapılan arkeolojik kazılar, bölgenin yerleşik tarihinin M.Ö. 5000 yıllarına kadar eskiye gittiğini kanıtlamıştır⁷.

Protohistoryasının az bilinmesine karşın, Urartu'nun "Devlet" dönemi genellikle aydınlıktır. Urartu'nun Menua öncesini kapsayan ilk döneminde yarı bağımsız topluluklarla genişleyen Devlet, Menua ile yönetim değişikliğine uğrayarak, merkezden atanan valilerle yönetilen kentlerden oluşan tam otoriter bir devlet görünümü alır.

Urartu'nun Yakın Doğu'da büyük bir güç olarak ortaya çıkışıyla birlikte başlayan yayılım, tarihsel akış içinde her kralca, doğru buldukları politikalara bağlı olarak belli yönlelere kanalize edilir. Urartu yerleşimleri ve barındıkları her türlü mimari yapıda bu akış içerisinde sırasıyla olur. Örneğin, ilk dönemlerde Van çevresinde yayılırken, İşpuini zamanında Van'ın doğusu ve kuzeyine Urmiye Gölü Batısı ve Patnos çevresine ulaşmıştır. Menuanın krallığında bu yönlelere olan akınlar arttığı gibi batıya da seferler düzenlenmiştir. Bu dönemde tüm Doğu Anadolu yüksek yaylası Urartu egemenliği altındadır. Menua ve 1. Argiştı ile kuzey Suriye ve Transkafkasya ya çıkıldığı gibi batıya da yayılmışlardır. Sarduri II. ile de batı sınırında artık Fırat'ın yayı aşılmıştır⁸.

M.Ö. 4. bin yıllarından itibaren yoğun bir iskân geçiren Doğu Anadolu Bölgesine, özellikle M.Ö. 3. binin başlarında Transkafkasya'dan yine Hurri menşeli kavimlerin büyük kabileler halinde göç ettikleri anlaşılmaktadır. M.Ö. 3. binin

⁵ Çevik, 2000:22

⁶ Ar, 1944:8

⁷ Çilingiroğlu, 1997:12

⁸ Çevik, 2000:23

sonlarında Transkafkasya geçitlerinden Anadolu topraklarına büyük göçler halinde İndo-Avrupalı ırka mensup Hititler in akın edişi, bu devirdeki kültürel ve siyasal alandaki değişikliğin en önemli olayların birini meydana getirmiştir⁹.

Urartular M.Ö. birinci binin başlarında Van Gölü ve çevresinde önemli bir devlet kurdular. Bununla beraber aynı bölgede Urartu adına daha Asur Kralı birinci Salmanasar zamanında (1300–1250) rastlanmaktadır. Urartular çivi yazısını kullanıyorlardı. Bu sayede Urartu dilini okumak ve ele geçen, Asur-Urartu dilinde yazılmış çifte dilli iki kitabe ile de bu dili çözmek mümkün olmuştur¹⁰.

Son Tunç Çağı (STÇ) ve Demir Çağı'nın (DÇ) başlarında yani M.Ö. II. binyılın ikinci yarısı içinde Van bölgesindeki sosyal ve kültürel gelişmeler ile bunların nedenleri hakkında bilinenler oldukça yetersizdir. Bu yüzden de M.Ö. IX. yüzyılın ortalarından VII. yüzyılın ortalarına değin büyük bir devlet olma başarısını göstermiş Urartular'ın kökenleri bile hala aydınlatılabilmiş değildir¹¹.

Urartu Krallığı'nın başkenti ve en büyük kenti olan Tuşpa'nın (Van Kalesi) binlerce yıllık bir geçmişe sahip olduğu bilinmektedir. İ.Ö. IX. yüzyılın ortalarından başlayarak giderek önem kazanan bu kentin önemli sayıda bir nüfus barındırdığı sanılır. Henüz sınırları belirlenememiş olmakla birlikte, içinde halkın yaşadığı aşağı kentin, kalenin güney, kuzey ve doğusunda geniş bir alana yayıldığı anlaşılmaktadır. Önemini yüzyıllarca korumuş bu büyük kentin geniş bir nekropolü olması gerekmektedir. Van Kalesi kayalıkları üzerinde yalnızca krala özgü gömülerle ilgili 4'ü anıtsal, 3'ü de daha küçük toplam 7 adet kaya mezarı bulunmaktadır¹².

Modern Van Kenti'nin hemen batısında, göl kıyısındaki İskele Mahallesi'nin ise doğusunda, içinde Van-Erciş-Ağrı karayolunun geçtiği alanda, yıllardan beri gerek kaçak kazılar, gerekse rastlantısal olarak bir takım Urartu eserinin bulunduğu bilinmektedir. Nitekim bu yöreye yakın bir geçmişte verilmiş bulunan Altıntepe adı da buluntularla ilgilidir. Tuşpa Kalesi'nin kuşuçuşu 2 km. kadar kuzeyindeki bu alan

⁹ Erzen, 1986:18

¹⁰ Akurgal, 1959:68–69

¹¹ Sevin, 2004:355

¹² Sevin ve dig, 1999:421

kuzey-güney doğrultusunda 1 km. doğu-batı doğrultusunda ise birkaç km.lik bir alana yayılmıştır. Son derece tahrip görmüş bu alanda büyük bir Urartu nekropolünün varlığını gösteren kalıntılar bulunmaktadır. Hatta burada, 1965 yılında, Van-Ağrı karayolunun yapımı sırasında Baki Öğün tarafından küçük bir sondaj gerçekleştirilmiş ve bunun sonucunda da biri kremasyon, ötekiyse inhumasyon türünde iki mezar ortaya çıkarılmıştır¹³.

Oldukça geniş bir alana yayılan bu nekropolün küçük bir garnizon kalesi niteliğindeki Kalecik'e ait olamayacağı açıktır. Çevrede Van Kalesi'nden daha yakın başkaca bir Urartu yerleşme yeri de mevcut değildir. Bütün bu nedenler ile söz konusu alanın Urartu başkenti Tuşpa'nın nekropolü olduğu anlaşılmaktadır. Burası konumu açısından Tuşpa nekropolü için en uygun alandır. Çünkü başkent'in güneyi ve doğusu tümü ile tarıma elverişli ve iyi sulanabilen düzlüklerle kaplıdır, batıda ise Van Gölü bulunmaktadır. Söz konusu sırtlar ise gömü alanı olmaya elverişli olanaklara sahiptir¹⁴.

Urartu ve Asur yazılı belgelerinden anlaşıldığına göre, Urartu Devleti'nin Fırat yöresindeki egemenliği, kısa süreli bir kesinti dışında, en azından 100–125 yıl kadar sürmüş görünmektedir. Nitekim bu yöredeki güçlü Urartu etkisini kanıtlayan pek çok arkeolojik kalıntı da bulunmaktadır. Başta, birer eyalet merkezi olarak hizmet vermiş oldukları hemen hemen kuşkusuz olan, Palu ve Harput kaleleri olmak üzere, Bağın, Mazgirt, Kaleköy, Perisu Kalesi, Norşuntepe, Genefik, Habibuşağı, Haroğlu, Baskil/Kaleköy ve son olarak, yukarıda bir sınır karakolu olarak nitelediğimiz Maltepe Kalesi, Urartular'ın bölgeye verdikleri öneme tanıklık etmektedirler¹⁵.

¹³ Sevin ve dig, 1999:421

¹⁴ Sevin ve dig, 1999:422

¹⁵ Sevin, 1986:283

3. URARTU MEZAR MİMARLIĞI

Binlerce yıl önce Yakın Doğu'da ölümü önemseyişin kaynağında özellikle kralların öldükten sonra tanrı sınıfında algılanacaklarına bu dünyadaki ayrıcalıklarının öte dünyada da artırarak süreceğine, yoksullukların da bu dünyada yaşayamadıklarını öteki dünyada yaşayacaklarına olan inançları yatmaktadır. Soyluların kendileri ve aileleri için güçleri yettiğinde görkemli mezarlar yaptırma nedenleri de, belki bu evrende “seçilmişlikleri” nin öte dünyadaki koşut beklentileriyle açıklanabilirken görkemli mezarlar yaşayanlardan yana bir güç ve sahiplenme göstergesi olarak da algılanıyordu. Halkında öte dünya ile ilgili düşünceleri farklı değildi; fark, mezarlıkların niteliğindeydi. Gömülme biçimleri ise doğrudan geleneklerle ilgiliydi ve bunda bey'le halk arasında özde bir ayrım yoktu. Bireysel ya da aile mezarlığı olmak seçeneği ise belli ki, kişinin isteğinden çok yurt dışında bulunma, hastalıktan ölme, belki de dışlanıp cezalandırılma gibi, bugün bilemeyeceğimiz birtakım olağan dışı nedenlere de bağlıydı¹⁶.

1971 yılına kadar çok az Urartu mezarı biliniyordu. Patnos' ta taş arayan köylüler tarafından tesadüfen bulunan Urartu mezarlarından sonra, Urartu Bölgesinde kaçak kazılar günden güne hızla artmış, Patnos, Adilcevaz ve Van çevresinde yöre halkı tarafından pek çok mezar kazılmıştır. Yapılan bilimsel araştırmalar göstermiştir ki, yağma edilen mezarlardan elde edilen ve müzelere ulaşan eserlerin çok büyük kısmı tahrip edilen Urartu mezarlarında bulunmuştur¹⁷.

Bilimsel arkeolojik kazılar yoluyla ortaya çıkan veriler, Urartu'da temelde iki aynı tarzda ölü gömmenin varlığını kanıtlamıştır. Yakmadan ve yakarak yapılan gömüler olarak niteleyebileceğimiz bu gelenekler, birbirinden farklı mimari plan ve karakterdeki mezarlar içine yapılmışlardır. Ancak yakarak veya yakmadan yapılan gömüler için farklı bir mezar mimarisi gelişmemiş, aynı karakterde ve plandaki mezarlar içinde her iki tarz gömünün de yapılabildiği gözlenmiştir. Hatta bazı durumlarda aynı mezar içinde yakma ve inhumasyonun aynı anda uygulandığı görülmüştür. Urartu'daki ölü gömme geleneklerinde ve buna bağlı olarak mezar

¹⁶ Çevik, 2000:6

¹⁷ Girginer, 1991:3

mimarilerinde gözlenen plan ve işçilik farklılıklarının, temelde birkaç önemli nedeni vardır¹⁸.

Urartu Krallığı'nı oluşturan insanların birden fazla etnik kimliğe sahip olması bunun ilk nedenidir. Farklı etnik yapıdaki insanların kendilerine özgü gelenekleri uygulamaları doğaldır. Aynı mezarlık alanlarında ve hatta aynı mezarlar içinde yakarak veya yakmadan yapılan gömülerin nedeni, etnik farklılık ve buna bağlı olarak gelenek farklılığı olmalıdır. Bu geleneklerin bir bölümü Erken Demir Çağ ve öncesinde Van Gölü Havzası'nda yaşayan ve daha sonra krallığın kurulmasıyla Urartu halkları içinde yer alan toplulukların geleneklerinden gelmektedir. Aynı veya farklı halk topluluğu içinde farklı uygulamaların varlığı ise tamamen ekonomik gerekçelere dayalıdır. Zengin mezarı ile fakir mezarı arasında işçilik ve ölü armağanı zenginliği açısından her zaman önemli farklar gelişmiştir. Mezar mimarisinde gözlenen çeşitliliklerin diğer bir önemli nedeni, yöneten veya yönetilen sınıflara ait olmakla ilgilidir. Kral sülalesinden gelen kişilerin veya üst yönetime ait yönetici veya yakınlarının mezarları her zaman yönetilenlerden daha görkemli ve üstün işçilikte yapılmış, daha zengin ve çeşitli ölü armağanları ile ödüllendirilmiştir¹⁹.

Doğu Anadolu'nun "Dağlar Krallığının" da kendine özgü ölü gömme geleneği ve ölü mimarisi oluşumunu bu çerçevede algılamak gerek. Urartular'ın, yapıtaşının kaya oluşuna bağlı olarak tümü günümüze gelmiş tek yapı türleri çok değer ve emek verildiği belli kaya mezarlarıdır. Ancak tek mezar türünün bu olmadığı da bilinmektedir. Kaya oyuklarından taşlarla örülmüş odalara, yeraltı odalarından urnelere kadar birçok değişik biçimde gömmeye rastlanmaktadır. Bu mezarlar halkın toplumsal düzeyine koşut olarak biçimlenmektedir. Açıkça dendiğinde, halk için çukura gömülmek bir seçenek değil, ekonomik gücüyle ilgili bir zorunluluk olmakta ve bu da Urartu toplumunun sosyo-ekonomik yapısını salt mezarlarla bile ortaya koyabilme kolaylığını getirmektedir. Seçenek, yakılmak ya da cesedini gömdürmektir. Bunda da soylu ve halk ayrımı yoktur²⁰.

¹⁸ Çilingiroğlu, 1997:87

¹⁹ Çilingiroğlu, 1997:87

²⁰ Çevik, 2000:7

4. MEZAR TİPLERİ

Urartu yönetimi ve toplumu, egemenliğine aldığı her yeni krallığın, beyliğin dini inanışlarını, günlük yaşantılarını, sanatlarını ve geleneklerini dışlamıyor, bunları olduğu gibi alarak ya da kendince yorumlayarak özgün ve zengin bir kültür oluşturuyordu. Genellikle önemli kentlerde karşılaşılan kare tasarlı klasik Urartu “kule-tapınakları”nın belli ölçüleri ve biçimlerinde gözlenen şaşılası tutarlılık, dinsel mimaride nasıl bir özgürlüğe sahip olduğunu anlatabilmek için verilebilecek örneklerden yalnızca biridir. Mimari olsun ya da seramik olsun tüm dallarda bu kültür birliği rahatlıkla izlenebilir. Bunun yanı sıra rastlanan farklılıklar da, Urartu toplumunu oluşturan Huri, Nairi ve Uruadriler gibi değişik halk topluluklarının birlik sanatındaki etkileriyle açıklanmalıdır. Mezar tipi ve gömme biçiminin (Yakma-Ceset) tercih nedeni de bu etnik zenginlikte aranmalıdır²¹.

Urartu mezarları, imparatorluk sınırları içinde hemen her yerde bulunmuştur. Ancak bilimsel çalışmalar, birkaç istisnanın dışında 70’li yılların başında başlamıştır; fakat bunların sürekli düzenli olarak yağmalanmış olması, iletebilecekleri bilgileri sınırlandırmıştır²².

Yukarıdaki belirtilen nedenlere bağlı olarak inşa edilen veya oyulan mezarlar, birkaç ana başlık altında toplanabilmektedir. Basit toprak mezarlar olarak adlandırılan bir grup mezar, hem yakma hem de yakmadan gömüler için kullanılmıştır. Toprak içine açılan bir çukura yerleştirilen ölülerin etrafında taş ve kerpiçten yapılmış bir duvar yoktur. Güzel örneklerini Van’da Dilkaya mezarlık alanında, Van Kalesi Höyük’te, Kalecik ve Ayanis Kalesi’nin doğusundaki mezarlık alanlarında bulmak mümkündür. Genellikle ayaklarını karnına çekmiş (hocker) yerleştirilen ölülerin yanlarında basit ölü armağanları bulmak mümkündür²³.

²¹ Çevik, 2000:8

²² Salvini, 2006:163

²³ Çilingiroğlu 1997:87

Diğer bir farklı grup olan basit taş sandık mezarlar toprak içine açılan bir çukurun etrafının taşlar ile çevrelenmesi ve mezarın üzerinin bir veya birden fazla sal taşı ile örtülmesinden meydana gelmiştir²⁴.

Anıtsal kaya mezarları, Urartu toplumundaki ölü gömme ve mezar anlayışının, muhtemelen soylular için geliştirilmiş bir grubunu oluşturur. Kaya mezarları dışında Urartular'ın ölülerini hem normal bir biçimde hem de yakarak yeraltına kesme taştan inşa edilen oda mezarlara, yakarak urneler içinde basit toprak mezarlara gömüldükleri bilinmektedir. Ancak özellikle kaya mezarları günümüze hemen tümüyle soyulmuş durumda ulaştığı için, geleneğin ayrıntıları konusundaki bulgular ve yapılan öneriler, aynı topluma ilişkin olarak içinde in situ buluntularla saptanan oda mezarlarına dayanmak durumundadır. Bunların en iyi örneğini ise Altıntepe mezarları oluşturur. Ayrıca son yıllarda saptanan Karagündüz Mezarlığı bu konuda oldukça yeni ve ayrıntılı bilgiler sağlanmıştır²⁵.

Urartular salt kaya mezarına gömmez ölüsünü; bunlar soylulara özgüdür. Halkın mezar türü, taş-sandıktan urneye, kaya yarığından toprak altına değişiktir. Bunlar ilk kez Ögün tarafından tanıtılmıştır²⁶.

4.1. Yeraltı Oda Mezarlıkları

Bu mezarlar daha basit bir şekilde yapılmış ve buna bağlı olarak da, buluntuları daha azdır. Ögün bu yüzden bunların çoğunlukla halk için yapılmış mezarlar olduğuna inanmaktadır²⁷.

Kaya mezarlıklarından, arazideki konumları ve yapı malzemeleriyle ayrılan bu tür mezarlar kendi içlerinde de “oyma” ve “örme” olarak iki ana kümeye ayrılır. Salt iki örneğin bilindiği karma kümenin ise kısmen kayadan oyulduğu, kayanın bittiği yerlerinde duvar örülerek tamamlandığı görülmektedir. Özellikle karma malzemenin kullanıldığı Tanıktepe ve Kamışlı örnekleri yer altı oda mezarlarının ne denli malzemeye bağlı olduklarını ve kümelenediklerini açıkça göstermektedir. Çok ya da

²⁴ Çilingiroğlu 1997:87

²⁵ Köroğlu, 1996:35

²⁶ Çevik, 2000:7–8

²⁷ Girginer, 1991:160

tek odalı olabilmeleri; dromos, ana oda, yan odalar, takalar, çukurlar, sekiler gibi mimari ayrıntılar ve ölü gömme geleneklerindeki birlik bu tip mezarların kaya mezar geleneğinden çok da ayrı tutulmayacağını gösterirken, yapı malzemelerine bağlı olarak kümelenirler²⁸.

Altıntepe'nin 3 yer altı yer altı oda mezarlarında hem taş lahit hemde ahşap lahit kalıntılarının yanı sıra, yakılarak yapılan definlerin de izleri bulunmuştur. Oda mezarlar bütün önemli Urartu kalelerinde ve yerleşmelerinde keşfedilmiştir²⁹.

4.1.1. Yeraltı Oyma Mezarları

1. Adilcevaz	2. Dedeli	3. Y. Göçmez
4. Cengerli	5. Erdal	6. Erentepe
7. Kalecik	8. Kasrik	9. Pekerç I,II,III
10. Pekerç III	11. Sukonak	12. Yeniköy

Oyma Mezarlar, Ağrı İli'nin güneyi ve Van Gölü'nün kuzey sınırı arasında yoğunlaşmaktadır. Birkaç örnek dışında, Urartu'nun başka bölgelerinde görülmeyen bu mimari formun sevildiği yaygınlığından bellidir. Mimari karakterleri en belirgin biçimde girişlerinden izlenir: Yeraltında olduklarından, üstten inme zorunluluğundan oluştuğu kolayca anlaşılan girişlerin kaya mezarlarını da etkiledikleri, en açık biçimde, aynı bölgede bulunan Atabindi mezarlarından bilinir. Atabindi kaya cephesinden rahatlıkla mezar girişi açılacakken üstten giriş tercih edilmiştir. Bunda mezar tavan kayalığında yer alan ölü tapınağıyla organik bir bağ sağlama amacı güdülmüşse de, asal etkinin yöresel mimari geleneğe bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Yörenin konut mimarisine bakıldığında, örneğin Dedeli köyü

²⁸ Çevik, 2000:8

²⁹ Salvini, 2006:167

konutları ile Dedeli yeraltı oyma mezarları arasında büyük benzerlik vardır. Bu benzerlik salt üstyapının tonozlu olmasında değil takalar için yer seçilişinde de kendini göstermektedir³⁰.

Şablondan çıkmışçasına birbirlerine benzeyen standart planlı oyma mezarlar iki kümede toplanır: Yumuşak ve sert kayalara açılanlar, malzemeye bağlı oluşan bu ayırım genel planı etkilemez. Her iki kümede de takalı, sekili, dromoslu tek odalı mezarlar söz konusudur. Sert kayalara açılan ilk grup, bir mezarlıkta bulunmayışları ve daha nitelikli işçilikleriyle II. gruptan ayrılır. Bu özellikleriyle ilk küme üst sınıftan zenginlere, II. grup ta, yumuşak kaya yapısıyla sunduğu ucuz işçilik, basit tasarım ve niteliksiz buluntularıyla daha çok halka ait mezarlar olduklarını göstermektedir. Önceden bilinen Kalecik, Adilcevaz (**Çizim 1**), Dedeli, Y. Göçmez ve Kamışlı örnekleri yanında, daha önce bilinmeyen Erdal, Yeniköy, Pekerç I, II, III, Kasrik ve Erentepe gibi kayaya açılmış örneklerle bu özgün tür Urartu ölü gömme geleneği ve mimarisine yeni boyutlar kazandırdığı gibi başka türleri de etkiledikleri anlaşılmaktadır³¹.

Çok pratik ve güvenli bir mezar türü olması nedeniyle her bölgede ve her dönemde çok yoğun bir biçimde kullanılmıştır. Mezopotamya'da özellikle Megiddo ile örneklenen Erken Demir Çağ boyunca yoğunlaşan tek ya da çok odalı yeraltı mezarları vardır. Ancak Mağdaluna (Genç Babil Çağı) mezarıyla örneklenebileceği gibi, bunlar Urartu örnekleriyle tasar ve konumda benzerlik içermeleri yanında, ayrıntıda farklıdır. Burada göz önüne alınması gereken de ayrıntıdır. Yeraltında da açılması amaçlanan bir mezara dromosla inilmesi ve bir oda açılması kaçınılmazdır. 2 odadan oluşan Mağdaluna mezarında salt yalın duvarlar vardır: Ne seki ne taka hiçbir döşeme rastlanmaz. Anadolu'da ise Orta Demir Çağ'da Urartu'da yaygınca izlenen, Frigya, Likya ve diğer bölgelerde de varlığı bilinen yeraltı oygu mezarlarının en bilinen örnekleri Müsgebi ve Milet nekropolündedir. Helenistik Çağ'da ise önceden bilinen Kelendiris gibi örnekler yanında özellikle Patara'da el değmemiş halde ortaya çıkardığımız mezarlar, yeraltı oygu mezarların artık üst sınıfta da kullanılan güvenilir aile mezarlıkları olduğunu tüm ölü gömme gelenekleriyle

³⁰ Çevik, 2000:9

³¹ Çevik, 2000:10

birlikte ortaya koymuştur³².

Adilcevaz'daki mağara mezarlarının çoğu yapay kaya mağaralarına inşa edilmiştir. Bunların çeşitli yatay kesitleri mevcuttur. Ancak genelde oval şekildedir. Ölçüleri de farklıdır. Bu tarzdaki mezarların bir kaçında ceset gömülere, bir kısmında da urnelere yakılarak oluşturulmuş gömülere rastlanmıştır³³.

1971 yılında, Van Gölünün kuzeyinde Adilcevaz ve Patnos yöresinde köylüler tarafından birçok Urartu mezarı bulunmuş ve yağma edilmiştir. Aynı yıl içinde, Adilcevaz'ın Durakbur mahallesinin doğusunda bir Urartu mezarlığı keşfedilmiştir. Bu mezarlardan bazılarında iskeletler görülmüş ise de, diğerlerinde kemik izlerine rastlanmamıştır. Bunlardan birinde bir bronz kemer ikiye katlanmış bir durumda ele geçirilmiştir.

4.1.2.Yeraltı Örme Mezarları

1. Altıntepe I,II,III	2. Erivan
3. Alishar	4. Dağalan
5. Gönlüaçık	6. Konakbey
7. Patnos	8. Akçaören
9. Dilkaya	10. Karagündüz

Yeraltına oyulan mezarlardan, yeraltına taşlarla örülerek yapılanmış olmalarıyla ayrılan bu türün Urartu toplumunun her sınıfında ve her döneminde varlığı, yönetici-soylu mezarları olan Altıntepe, Erivan, Alishar, Tanıktepe ve halkın gömüldüğü Liç örneklerinden bellidir.

³² Çevik, 2000:9-10

³³ Girginer, 1991:160

19. yy'ın ortasında Aras Nehri'nin sağ kıyısında, Alişar noktası karşısında tesadüfen, Urartu Dönemine ait inşa edilmiş bir mezar bulunmuştur. Kemerli tavanı ve küçük bir ön odası vardır. Duvarında dikdörtgen nişi olan gömü odasının tavanı düzdür³⁴.

Patnos mezarı, nekropolün kuzeyinde, doğu-batı yönündedir. Dromosun güneydoğu köşesinde, kayaya oyulmuş 3 basamaklı bir merdiven bulunmaktadır. Mezar odasında pek düzgün olmayan dikdörtgen bir kesiti vardır³⁵.**(Çizim 2)**

Urartu kalelerinin kurulduğu tepeler her zaman kaya mezar inşa etmek konusunda yeterince elverişli değildir. Arazi yapısının uygun olmadığı, ancak oda mezar inşa etmek zorunluluğu var olan bazı yerlerde oda mezarlar taştan örülmüştür. Taştan inşa edilmiş oda mezarların en çarpıcı üç örneği Erzincan yakınlarındaki Altıntepe'de gün ışığına çıkarılmıştır³⁶.

Van-Dilkaya kazılarında, ilginç bir iskelet ele geçmiştir. Bu iskelet N5 açmasında, açmanın batısındaki II no'lu mekânda açığa çıkarılmıştır. Dağınık durumda ele geçen iskeletin ensesi üzerinde kemikten bir bıçak sapı bulunmuştur. III no'lu kum mezar topluluğu ise olasılıkla M.Ö. 7.-6. yy.lara tarihlenirler³⁷.**(Çizim 3)**

Altıntepe, arkeoloji literatürüne, 1938 yılında tesadüfen, zengin bir prens mezarının bulunmuş olmasıyla girmiştir. Altıntepe beyleri, tepenin güneydoğu yamaçlarına inşa edilen mezar odalarına gömülmüşlerdir. Bunlar, taş işçiliği, planları ve ölü eşyalarının zenginliği bakımından, Yakın Doğu'daki mezar anıtlarının en önemlileri arasında sayılabilir³⁸.

Özgüç Altıntepe'den, "ayakta duran mimarlık anıtlarıyla tipik bir Urartu şehri ve ya, daha doğru bir ifade ile manümental mezarlardan, bir mabet-saraydan, bir kabul salonundan, bir açık hava mabedinden ve büyük resmi depolardan, üç kuşak

³⁴ Girginer, 1991:162

³⁵ Girginer, 1991:196

³⁶ Çilingiroğlu, 1997:93

³⁷ Girginer, 1991:231

³⁸ Girginer, 1991:121

halindeki surlardan ibaret bir açık müze”³⁹ olarak söz eder.

Yeraltında taşlarla örülerek oluşturulan ve en iyi Altıntepe’de örneklenen çok ya da tek odalı mezarlar, birçok açıdan kayalara oyularak yapılanlarla benzeşmektedirler. Zaten salt farklı arazi yapısından kaynaklandığı anlaşılan farklı mimari seçeneklerin, mezar olayının özünde yatan birliği etkilemesi beklenemez. Malzemeye bağımlılık en iyi biçimde, bir kısmı kayadan oyulu Tanıktepe’yle örneklenmektedir. Burada mezar ana kaya elverdikçe kayaya oyulmuş kalan büyük kısmı ise taşlarla örülmüştür⁴⁰. **(Çizim 4)**

T. Özgüç’ün bildirdiğine göre, Mezarlar Altıntepe’nin tepenin güneydoğu sırtlarına ve ova seviyesinden 40 m yükseklikte inşa edilmişlerdir. Burada 3 mezar tespit edilmiştir. Bunlardan ilki, 1938 yılında toprağın aşınması ve kayması sonucunda, açığa çıkan taşları söken köylüler tarafından bulunmuş ve içindeki ölü eşyalarının büyük bir kısmı yağma edilmiştir. Mezarlardan ikincisi, yine tesadüfen, 1956 yılında karayolları işçileri tarafından bulunmuştur. Bunlar, mezara çatıdan, kapak taşlardan birini kaldırmak suretiyle girmişler ve ölü hediyelerinin mühim bir kısmının tahribine veya kaybedilmesine sebep olmuşlardır. Mezarlardan üçüncüsünün ise, 1959 senesinde, el değmemiş durumda kendileri tarafından bulunduğunu”⁴¹ belirtir.

Altıntepe’deki I. No’lu mezarı 9.00 metre uzunluğunda ve 4.50 metre genişliğinde bir çukurun içine inşa edilmiştir. Birbirine kısa koridorlarla bağlanan üç dikdörtgen odadan oluşan mezar dikdörtgen planlıdır. **(Çizim 5)**

II. Altıntepe II yeraltı örme mezarının 2. odasında ele geçen iki taş-tekne Urartu’da ana kayaya oyulanlar yanında bağımsız teknelerin de bulunduğunu göstermektedir.

Özgüç’ün bildirdiğine göre, II mezar, “birinci mezarın 2 metre güney batısına inşa edilmiştir. Tek odalı mezarın tabanını, toprak döşenmiş ana kaya teşkil

³⁹ Özgüç, 1966:58

⁴⁰ Çevik 2000:11

⁴¹ Özgüç, 1969:10

etmektedir. Bu mezarı inşa edebilmek için sırtın büyük bir kısmı kaldırılmış ve 75 x 5 metrelik bir çukur mezar odasına ayrılmıştır⁴².(Çizim 6)

Altıntepe'deki III. no' lu mezar birinci mezarın güneybatısına inşa edilmiştir. Tek odalı mezara uzunluğu 2.40 m, genişliği 0.90 m olan bir dromos ile girilir. Mezar duvarları içinde çok sayıda niş yapılmıştır Dromos yardımıyla girilen bir başka taş oda mezar, Tanıktepe mezarıdır ve uzunluğu 6.30 metreyi yüksekliği ise 3.0 metreyi bulmaktadır⁴³.(Çizim 7)

İkinci büyük mezar gurubunu 4'ü in-situ durumda ele geçen urne mezarlar oluşturur. Yakılmış cesetten arta kalan ölü kül ve kemikleri ölü kapları (urne) içine konarak ağız ters çevrilmiş bir çanakla kapatılmış ve sonra kap ya doğal bir kaya oyuğu içine ya da üç yanı taş levhalarla çevrili, niş görünümlü yapay bir hazneye yerleştirilerek üzeri toprakla örtülmüştür. Dar, alçak boyunlu, şişkin karınlı ve halka dipli olan urneler ve üzerinde kapak olarak kullanılan çanaklar Urartu için tipik olan parlak kırmızı cilalıdır. Tüm urneler üzerinde yuvarlak küçük delikler bulunur. Bu deliklerin ruhun dışarıya çıkabilmesi için yapılmış olduklarına inanılmaktadır. Urne mezarlara ait eserler urnenin içinde veya etrafında bulunmuştur⁴⁴.

Gömmede süreklilik ve özde bir konuta öykünüşün gereği olarak planlanmış mezar girişleri, her iki mezar türünün de vazgeçilmez başlangıçlarıdır. Genel plandaki en büyük boyutlu ve ilk girilen ön oda, her iki türde de diğer odalara geçit verir. Bir odanın herhangi bir duvarında açılabilen takalar, hatta bir mezarda üstü düz ya da kavisli biten, dipleri oyuklu ya da oyuksuz takaların bir arada kullanılabilir oluşu da benzer. Ayrıca, iki kümede de ölü tapınımına yönelik alanlar vardır ve bu saptayışın kaynağı Altıntepe açık hava tapınım alanıdır⁴⁵.

Görüldüğü gibi, salt doğanın sunduğu olanaklara göre yapı malzemesi taş ya da kaya olarak değişebilen bu iki mezar türünü, ana tasarda ve mimari döşemlerinde birbirlerinden ayırmak güçtür.

⁴² Özgüç, 1969:15

⁴³ Çilingiroğlu, 1997:93

⁴⁴ Barnett, 1963:153–198

⁴⁵ Çevik, 2000:11

Genellikle ana dikdörtgen tasara oturan mezarlar dromoslu-dromossuz, takalı-takasız ve yalancı kemerli ya da düz damlı olarak kendi aralarında çeşitlenebilmektedirler. Altıntepe, Alishar ve Taniktepe bilinen üç çok odalı ile Armavir'deki tek odalı mezarın kesinlikle soylu mezarları oldukları belirlenmişken, Altıntepe ve Alishar gibi ayrılar olmasına karşın, tek odalı yeraltı mezarlarının düzgün olmayan taşlarla örülmüş niteliksiz duvarları, küçük boyutları ve basit planlarıyla çoğunlukla halk mezarları oldukları bilinmektedir⁴⁶.

Ölü armağanları arasında tunç kemer, at heykelcikleri ve at koşum takımları, çeşitli mobilyalar ve büyük bir tunç kazan özellikle önemlidir. İkinci odada ele geçen iki adet taş lahit tekne biçimindedir ve kapakları beşik şeklinde biçimlendirilmiştir⁴⁷.

Sonuçta yeraltına taşlarla örülerek oluşturulan oda-mezarların Urartu'da pek de az sayıda olmadığı, hem halk hem de yöneticilerce kullanıldığı söylenebilir. Bugüne dek yapılan az sayıdaki araştırmalar bu tip mezarların-tasar benzerliği nedeniyle kaya mezarlarının da ilgilendirilen-köken sorununa berraklık getirebilmiş değildir.

Urartu'da birçok örnekte kullanıldığına tanık olduğumuz yer altı oda-mezarlarının Urartu öncesi örneklerine Anadolu ve Anadolu dışında rastlanılmaktadır. Yeraltına taşlarla örülmüş, yalancı-kemerli oda-mezarların ilk örneğini Eski Asur'da bulmaktayız. Orta Assur'da yerini tuğla mimariye bırakan taş malzemeli oda-mezarların taştan örneğinin tekil oluşu, Assur'da taşın az bulunur ve az örülür bir yapı ögesi olmasıyla açıklanabilir. Bu tür mezarların ilk örneği Eski Assur'un Ur III döneminde, İ.Ö 1900' lerdendir⁴⁸.

Urartu Devleti kurulmadan önce bölgede yeraltına taşlarla mezar odası örme geleneği yaygınca vardır. Urartu Çağı'nda ise bu gelenek daha gelişkin bir biçimde sürer. En çok oda sayısının artmasına yansıyan gelişkinlikleri dışında, bu çağ mezarları tasar ve gelenekte erken örneklerden ayrılmazlar⁴⁹.

⁴⁶ Çevik, 2000:12

⁴⁷ Çilingiroğlu, 1997:93

⁴⁸ Çevik, 2000:12

⁴⁹ Çevik, 2000:14

Doğu Anadolu’da ise Patnos ve Van çevresinde yapılan birkaç mezarlık çalışması, sınırlı da olsa bizi Urartu bölgesinin daha çok “İ.Ö. 9.yy. ve öncesine” ,diğer bir deyişle kaya mezarları öncesine verilen yeraltı oda-mezarları konusunda aydınlatır gibidir. Aynı mezarlıkta bulunan erken mezarlar, Patnos-Gavurkale III, VII ve Patnos-Konakbey III gibi örneklerle ve Erken Demir Çağ Geoy Tepe örnekleri Urartu öncesinde taşlarla örülen küçüklü büyüklü mezar odalarının varlığından iz verir. Dilkaya (**Resim 1**) ve Ernis örnekleri de olmakla birlikte veri açısından en doyurucu Ön Urartu yer altı örme mezarları Karagündüz’dedir⁵⁰.

Karagündüz Höyüğü, Van il merkezinin 35 km. kuzeydoğusunda, Van Merkez ilçeye bağlı eski Karagündüz köyündedir. Üzeri kısmen ve etekleri de tamamen bu eski köyün kerpiç evleri tarafından iskân edilmiştir⁵¹.

Karagündüz Nekropolü, Özalp bölgesinden kaynaklanıp Erçek Gölü’ne dökülen Memedik Çayı’nın oluşturduğu “Erçek Düzü” adlı vadinin kuzeybatı uç kesiminde, Erken Transkafkasya döneminden beri iskân edilmiş bir höyüğün 1,5 km. doğusundadır. Yüzeyden 0.50–1.00m kadar derindeki mezarlar dromoslu oda türündedir ve içlerine çok sayıda gömü yapılmıştır. Mezar odaları toprağa kazılmış çukurların içine kaba taşlardan örgülü duvarlarla oluşturulmuşlardır⁵². (**Resim 2**)

Erçek Gölü kıyısında yer alan Karagündüz’deki kurtarma kazılarına 1992 yılında bir Erken Demir Çağ nekropolünde başlanmıştır. İlk gruptaki mezarlar ikinci gruptakilere kıyasla daha alçaktır. Örneğin en erken örnek olan K2 Mezarı yalnızca 0.70 m. yüksekliktedir. Düzenli bir plan vermeyen mezar dikine yerleştirilmiş taş levhalarla çevrili, üzeri ağır kapak taşlarıyla örtülüdür. Öyle ki, önündeki kapısı olmasa kolaylıkla bir taş-sandık mezar olarak algılanabilir. Ağzı dikine bir taş levha ile kapatılmış olan 0.53 m. genişliğindeki giriş batı uçtadır⁵³. (**Resim 3**)

Karagündüz 10 mezarı, güneydeki basit bir dromostan geçilen mezar odası 2.42x1.85x1.50 m boyutlarındadır. Tabanı sert milli toprak olan odada 12 adet iskelet

⁵⁰ Çevik, 2000:13

⁵¹ Sevin ve dig., 2000:848

⁵² Sevin-Kavaklı, 1996:15

⁵³ Sevin, 2004:363

ile içlerine yiyecek ve içeceklerin konduğu çok sayıda çanak çömlek, demirden silahlar, süs eşyaları, kurşun küpe ve tunç iğne ile frit, akik, kornalin, cam gibi taşlardan çok sayıda boncuk ele geçirilmiştir⁵⁴. **(Çizim 8)**

Karagündüz’de kazılan alanlarda iyi temsil edilmediği belirlenen, şimdilik yalnızca F açmasındaki 3 toprak mezardan tanınan 4c yapı katının mezarlarında tarihlenmeye yarayacak armağan niteliğinde çanak çömlek malzeme bulunmuş değildir. Bununla birlikte stratigrafik durum Urartu yapısının sona erişini izleyen yıllarda kullanıldıklarını açıkça ortaya koymaktadır. Aynı türde ve aynı stratigrafik düzen içindeki inhumasyonlara Van Kalesi Höyüğü’nde de rastlanmıştır.

4.1.3.Yeraltı Oyma-Örme Mezarları

Malzeme ve teknik olarak bir ve ikinci kümenin özelliklerini bir arada bulundurlar. Olabildiğince kayadan oyulan mezarların kaya olmayan yerlerde zorunlu olarak taşla tamamlandığı izlenirken, var olan kayanın kullanımına da özellikle girişlerle başlanıldığı dikkati çekmektedir. Kümeyi temsil eden iki örnek bilinmektedir: Kamışlı ve Tanıktepe⁵⁵.

4.2. Toprak Mezarlar

Varlığına Kalecik, Liç, Giyimli ve Dilkaya örnekleri ile tanık olduğumuz bu en yalın ve ekonomik mezarların Urartu halkı arasında yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Sadece Dilkaya’da 150’nin üzerinde örneğin ele geçmiş olması bu yaygınlığın boyutları konusunda yeterince fikir vermektedir. Buna karşın 2 bin yıldan itibaren Anadolu’da yaygındır; bu yaygınlıkta Alishar’da ele geçen 34, Gordion Hitit katmanında 10 mezarın yanı sıra Büyükkale, İkiztepe, Ilıca, Osmankayası mezarlıkları, Dündartepe, Karaoğlan, Pazarlı kalkolitik katmanları ile Kusura, Troia ve Hanaytepe’deki Alishar 18 gibi çağdaş mezarlarla doğrulanmaktadır. 2. binde Doğu Anadolu dışındaki bölgelerde toprak mezarların yaygın olması dikkati çekmektedir. Altıntepe’de de önemli örnekleri görülür⁵⁶. **(Resim 4)**

⁵⁴ Sevin-Kavaklı, 1996:14

⁵⁵ Çevik, 2000:14

⁵⁶ Çevik, 2000:16

Yapılış biçimleri farklı olmakla beraber toprak mezarların Assur'da da III. binyılın sonundan itibaren kullanıldığı gerçeği Akad, Ur III ve Asur dönemleri boyunca ele geçen toplam 63 örnekle bilinir.

En yalın mezar biçimi olan bu tip Hindistan'dan Çin'e, Avrupa'dan Kuzey Afrika'ya, Mezopotamya'dan Anadolu'ya ve günümüze, her bölgede ve her çağda vardır. Bu da gösterir ki, ancak küçük ayrıntılarda farklılıkların saptanabileceği toprak mezarlar her kültürde birbirlerinden etkisizce ortaya çıkmışlardır⁵⁷.

4.3. Taş-Sandık Mezarlar

Yapısal olarak, ilk anda yeraltı oda-mezarlarının yalın ve küçük modelleri gibi görünen bu tür mezarlar çoğunlukla halka özgüdür ve genellikle tek bir kez kullanılmaya yönelik düzenlenmiştir. Kapısı açılarak tekrar kullanılabilir olmadıkları için oda mezarlarından ayrılırlar. Dilkaya örneği (**Çizim 9**), oda ve kapısız odacık biçimindeki taş-sandıklar arasında geçiş özelliği gösterirler. Türlen, Patnos, Gavurkale ve Konakbey gibi, içlerinde Urartu çağı mezarlarının da bulunduğu mezarlıklarda ortaya çıkarımlı olmaları, yörede 9. yy'dan sonrada kullanılmış olabileceklerini düşündürmektedir.

Varlığını Anadolu, Mezopotamya ve kuzeybatı İran'daki birçok yerleşimden bildiğimiz taş-sandık mezarların mezarlıklarda en az sayıda oluşları dikkat çekicidir. Hitit Çağı'nda Alışar'daki mezarın salt bir'i 47 Gordion mezarından ancak 3'ü bu türdendir⁵⁸.

Kültepe mezarlarının gün yüzüne çıkarışıyla bu geleneğin III. bine gittiği belirlenmiş, aynı yerleşimin Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na denk düşen geç evresinde bildiğimiz benzer gömme geleneğinin de III. bin Anadolu'su'nda yaygın bir gelenek olduğu saptanmıştır.

Assur'da taş-sandık olarak karşılaşılan bu tür mezarlar Kuzeybatı İran'da Dinkatepe II'de, Tell Halaf'da, Güney Kafkasya'da Redkin Lager ve Makareşhen ile

⁵⁷ Çevik, 2000:17

⁵⁸ Çevik, 2000:15

Luristan'daki Bard-i Bal mezarlıklarından bilinmektedir⁵⁹.

Van bölgesi Erken Demir Çağ örneği ise Dilkaya'daki taşlarla sandık biçiminde örülmüş bir mezardır⁶⁰.

4.4. Urneler (Ölü Çömlekleri)

Nekropoldeki ikinci büyük grubu urne türü mezarlar meydana getirir; ancak 1997 ve 1998 yılı kazıları sırasında şimdiye değin insitu yalnızca 3 mezara rastlanmıştır. Bu tür, yakılarak gömülen cesetlerle ilgilidir. Burada, kremasyona uğramış cesetten artakalanlar ölü kabı içine konarak ağzı bir çanakla kapatılmış ve sonra kap ya doğal bir kaya oyuğu içine ya da üç yanı taş levhalarla çevrili, niş görünümlü yapay bir hazneye yerleştirilerek üzeri toprakla örtülmüştür. Kaya odalarından farklı olarak bunlar bireysel mezarlardır. Mezarlıkta özel bir yerleri olup olmadıkları henüz açık bir biçimde anlaşılmamakla birlikte, mevcut buluntu durumu kaya odalarıyla iç içe ya da yan yana olabileceklerine işaret etmektedir⁶¹.

Iğdır Nekropolü, Ağrı Dağı'nın kuzeyindedir. I. Mezar, sitadelin batısındadır. Normal bir gömüdür. Diğerleri urnelerde ele geçmiş kremasyon gömüleridir(Çizim10). Kayalar içindeki oyuklara bırakılmış ve büyükçe taşlarla çevrelenmişlerdir. Ölü eşyası olarak, demir bıçaklar, mızrak ve ok uçları, bakır kaplar ve diğer objeler ele geçmiştir. Bunlar, urne yanında dağılmış bir durumda bulunmuşlardır⁶².

İlk örneklerine 7. bin Anadolu'sundan tanık olduğumuz “yakarak gömme” geleneğinin Mezopotamya ve Suriye'de Neolitik Çağ'dan itibaren yaygın bir biçimde varolduğu da bilinmektedir. Merkezi Avrupa'da da Neolitik Çağ'a ilişkin yakmalar olmakla birlikte Mezopotamya'da ki Nippur yakma mezarlığı gibi örnekler daha eskidir. Kısmi yakmalar Ur ve Eski Asur'dan bilinirken Troia ve Boğazköy'de Anadolu Neolitiği'nde yakmayı temsil eder. Kuzey Suriye'de 1. bin başında yakmanın yaygınlığını ortaya koyan örneklerin başında Kargamış ve Kapara

⁵⁹ Çevik, 2000:16

⁶⁰ Çilingiroğlu-French, 1991:30

⁶¹ Sevin ve dig., 1999:424

⁶² Girginer, 1991:202

mezarlığı ile Tell Halaf gelir. İ.Ö. 6.yy'da geleneğin tamamen terk edilmesine kadar, yakma urneleri, Urartu boyunca yaygın olarak kullanımını sürdürür. Varlığına Iğdır, Adilcevaz, Liç, Kalecik, Altıntepe (**Çizim 11**) ve Dedeli'de tanık olduğumuz urne mezarlar, Urartu ülkesinde yakarak gömmenin gelenekselciliğine koşut bir yaygınlıkta kullanıldığı her tür mezarda olabilen urne yerlerinden bellidir⁶³.

Liç urne mezarında (**Çizim 12**), içinde bir urnenin bulunduğu dörtgen, her dört yanı düz taşlarla çevrili bir yerden oluşmaktadır. Bazıları arkalarında bulunan küçük taşlarla sağlamlaştırılmışlardır⁶⁴.

Doğal ya da yapay kaya-oyuk ve yarıklarına konulmuş ya da üstü taş parçalarıyla örtülü olarak ele geçen bu tür mezarların tek bir ana kümede toplanabilecekleri açıkça bellidir. Hangi alt kümeye girerse girsin, sonuçta amaçlananın, içinde ölü kül ve kemikleri bulunan urneleri gözden ve doğal tehlikelerden uzaklaştırmak -korumak- olduğu anlaşılmaktadır. Bu tür mezarlarda urne çevresi salt urneye yetecek biçimde düzenlenmiştir. Bu aşamada, içindeki kül ve kemikleriyle urne, çevresindeki oluşumun biçim ve ölçülerini doğrudan belirleyen ana etken olmaktadır. Bunun anlamı da, urne çevresindeki değişik oluşumları ana kümeyi değil alt kümeleri oluşturduğudur⁶⁵.

3. binyıldan itibaren Anadolu'da yaygın olarak bulunduğunu bildiğimiz yakma geleneğinin, Urartu'nun çağdaşı ve komşusu Asur'da da varlığı, yeni Assur Çağı'na ait 10 ve Assur öncesi 6 mezarla belgelenmektedir. Özellikle 673 no'lu mezarda, urnenin biçim ve ölçülerinde, çevresine dikilen taşlarla oluşturulmuş kare alana dek, her yönüyle Liç'deki I nolu urne mezara benzer. Bu benzerliğe karşın, Anadolu ve Urartu'yla karşılaştırıldığında, yakarak gömme geleneğinin Assur'da pek sevilmediği sayısal azlıktan anlaşılmaktadır⁶⁶.

Yakma ile ilişkin urnelerin varlığı Urartu ölü gömmesi içinde yerli Anadolu geleneğinin göstergesidir. "Oysa Hellas'da, destanlarda vurgulandığı gibi, gerek

⁶³ Çevik, 2000:17

⁶⁴ Girginer, 1991:222

⁶⁵ Çevik, 2000:18

⁶⁶ Çevik, 2000:19

kuyu gerek kubbeli mezarlarda ve gerekse oda mezarlarda ölü yakma âdetinin uygulanmadığı görülmektedir. Yakma geleneği Hellas’a Anadolu’dan gitmiştir. Asıl ilginç olan ise, aynı mezarlıkta bile yakma ve ceset gömmelerin birbirlerinden ayrıldıklarıdır ki, bunu iki ayrı örnek açıkça kanıtlar: Erken Demir Çağ’a tarihlenen Dilkaya Höyüğü ile Iğdır’daki Urartu mezarlığı. Her iki mezarlıkta da yakma mezarlar ile ceset mezarlar birbirlerinden belirgin bir biçimde soyutlanırlar. Iğdır mezarlığında, iki çocuklu bir aileye ait tek ceset gömünün kayalığın batısında, diğer 13 yakma mezarın ise kayalığın doğu yüzünde olması, ancak iki farklı gelenekte gömülmüş insanları–Dilkaya’da yakma ve ceset gömülerin ortasından çekilmiş ayrıcı duvar belirginliğinde birbirlerinden ayırmak anlamında yorumlanabilir⁶⁷.

4.5. Küp Mezarlar

Son yıllarda Urartu yerleşim sahası içinde yürütülen sistematik kazılar, Urartu ölü gömme tarzlarına “küp mezarlar” olarak yeni bir uygulamayı daha eklemiştir. Özellikle Van Kalesi Höyük, Harmantepe ve Suçatı kazılarından elde edilen verilen elde edilen veriler, ölümlerin dik ya da bükülerek küplerin içine gömüldüğünü göstermiştir. Kalesi Höyük’teki örnekte, gömüden daha erkeni tarihlenmesi muhtemel bir küpün ağzı boyun hizasından kırılarak, içine ölü yerleştirilmiş ve ölünün üzeri iki kırık küp parçası ile örtülmüştür. Ölü armağanı olarak bulunan eşyalar küp mezarın M.Ö. VII. yüzyıla ait olduğunu göstermektedir. Suçatı küp mezarının içinde de tunç kemer ölü armağanı olarak ele geçmiştir⁶⁸.

Urne benzeri bir gömü geleneğinin uygulandığı küp mezarlar bilinen sayısı ile en küçük kümeyi oluştururlar. Bugüne dek bir nekropol Harmantepe’de bir örnek, Van Kalesi höyük ve bir örnekte Suçatı’nda rastlantı sonucu bulunmuştur. Bu kümeyi urnelerden ayırmak gömme geleneğinde güçtür. Ancak farklı olarak daha büyük boyutlu seramikler kullanılmıştır. Ve pitoslara hem yakarak hem de ceset gömme biçiminde gömü uygulanmaktadır⁶⁹.

⁶⁷ Çevik, 2000:20

⁶⁸ Çilingiroğlu, 1997:89

⁶⁹ Çevik, 2000:20

Harmantepe mezarlığı Adilcevaz'ın 10 kilometre kuzeyindedir. Öğün, bazılarında küller yanmış ceset artıklarının olduğunu belirtmektedir. Ve ilginç bir biçimde urnelerde olduğu gibi delikler vardır. İçlerinde küller dışında hiçbir şey ele geçmemiştir. Tamamı 2. kullanımlarında olan pitosların boyutları 0,5–1.00 metre arasında değişmektedir.

Suçatı Mezarlığı, Bingöl-Gerran'da yol yapım çalışmaları sırasında ortaya çıkarılan sandık mezarların yanında köylülerin açtığı bir pitos mezar bulunmuştur. Alanı ilk kez araştırıp yayımlayan Karaosmanoğlu buranın bir Nekropolün parçası olduğunu belirtmektedir. 1.20 m. çapındaki pitos parçasının Harmantepe örnekleri gibi ikinci kullanımında olduğu anlaşılmıştır.

Van Höyük'de ortaya çıkarılan “en yeni örnek” Urartu pitos mezarların karakterlerini belirtmede önemli veriler sunar. Van Höyük'le, bu tür gömmelerin, daha önce depolama amacıyla kullanılan pitoslara ya da parçalarına yapıldığı anlaşılmıştır⁷⁰.

4.6. Kaya Mezarları

4.6.1. Dağılım Alanları

Urartu mezar geleneği içinde en önemli yeri anıtsal kaya mezarları alır. Genellikle Urartu yerleşim alanı içindeki önemli kalelerin inşa edildiği kayalıklara oyularak yapılan kaya mezarları, yönetici üst sınıfın veya doğrudan krali sülaleye ait kişilerin gömüldükleri mezarlardır. Bu tür anıtsal kaya mezarlarına ait en güzel örnekleri başkent Tuşpa'da, Varto yakınlarındaki Kayalidere'de, Palu'da veya Erzurum Umudum Tepe'de bulmak mümkündür. Kayalıkların görülür yerlerine, gizlenme ihtiyacı duyulmaksızın yapılan kaya mezarları, Urartu'daki taş oda mezar geleneğinin kayalar içine oyulan biçimidir⁷¹.

Ana kayaya oyulan tek odalı mezarların bir kısmı toprak üzerinden görülebilmesine karşın büyük bir bölümü toprak altına yapılmıştır. Toprak altına

⁷⁰ Çevik, 2000:21

⁷¹ Çilingiroğlu, 1997:89

yapılan kaya mezarlarına kuyu biçimli bir dromos ile girilir. Bazı durumlarda dromoslar içinde girişi kolaylaştıran merdivenler vardır⁷².

Tek odalı kaya mezarlarında genel plan, ana kaya yüzeyine açılmış bir giriş, küçük bir kapı açıklığı ve arkasındaki tek odadan oluşur. Oda tabanı birçok örnek de kapı açıklığından daha derindedir. Mezarların çoğunda arka duvar ile yan duvarlardan birine veya ikisine birden yapılan yüksek sekiler⁷³ bulunur⁷⁴.

Tek odalı oda mezarların bir bölümü genellikle Urartu kalelerinin inşa edildiği kayalıklara oyulmuştur. Bu tür mezarların giriş cepheleri özellikle vurgulanmıştır. Bostankaya Kalesi'nin yakınındaki Alyar veya Doğu Beyazıt kaya mezarında olduğu gibi mezarlar bir kabartma ile süslenmiştir. Erzurum Ovasına egemen bir tepe üzerindeki kalenin kayalık güney dik yamacına oyulmuş olan Umudum Tepe kaya mezarı tek odalı olmasına karşın, diğerlerinden belli bir plan farklılığı gösterir. Tavanı sivri tonozlu olan odanın açıldığı geniş ve önü açık olan salona ovoidan kayaya oyulmuş bir merdiven ile çıkılır. Bu açık salonun tavanı semerdam şeklinde biçimlendirilmiş ve kornişlerle bezenmiştir. Tek odalı kaya mezarları içinde birçok durumda görülen, ölünün yatırıldığı platformlar Umudum Tepe'deki mezar odasında da vardır. Özellikle Elazığ yöresinde sık rastlanan bu tür mezarlar da ulaşılması güç kaya fasatlarına oyulmuşlardır⁷⁵.

Çok odalı kaya mezarları, başta Urartu Krallığı'nın başkenti Van Kalesi (Tuşpa) olmak üzere birçok büyük merkezden iyi bir biçimde tanınmaktadır. Planları; girişte bir platform, büyük bir kapı ile geçilen geniş bir ana oda ve bu odadan bir kapı ile geçilen yan oda veya odalardan oluşur⁷⁶.

Van çevresi ardından sırasıyla Van'ın doğusu, güneyi, kuzeyi, batı ve kuzeybatısının Urartu'ya katıldığı bilinmektedir. Bu yayılımda yolları doğa çizer: Yerleşimler yoğunlukla Yukarı Fırat, Murat ve kollarının kenarlarında yükselmektedirler. Fırat'ın akışına koşut olarak, Van odağından uzaklaştıkça Urartu

⁷² Çilingiroğlu, 1997:93

⁷³ Ölü yatağı

⁷⁴ Köroğlu, 2008:28-29

⁷⁵ Çilingiroğlu, 1997:93

⁷⁶ Köroğlu, 2008:23

yerleşimleri de bir öncekine göre daha geç kurulmuş olmaktadır. Örneğin Tanrıverdi, Cengerli ya da Altıntepe nasıl Palu'ya göre daha geçse, Palu da Patnos ya da Tuşpa'ya göre daha geç Urartu yerleşimine sahiptir. Bu doğal tarihsel sıralama bu yerleşimlerdeki mezarların en erken tarihini, o kentin Urartu krallarınca alınış tarihi belirler. Çünkü Urartu Devleti öncesi kaya mezarı yaptıracak bir otorite yoktur ve gelenek de henüz oluşmamıştır⁷⁷.

Doğu Anadolu ve çevresinde Urartu Krallığı'nın egemen olduğu bölgede, gün geçtikçe artan sayıda kaya mezarı belgelenmektedir. Söz konusu krallığın madencilik ve özellikle taş işçiliği yönünden ulaşmış olduğu ileri düzey, yalçın kayalıklara büyük güçlüklerle açıldığı anlaşılan, çoğu anıtsal nitelikteki bu yapıları tarihlendirmede fazla sorgulamaya gerek bırakmamıştır. Bu nedenle, bölgede saptanan bütün kaya mezarları Urartu Krallığı'nın ürünü olarak görülmüştür. Gerçekte Doğu Anadolu'daki kale, gölet, kanal, basamaklı tünel, maden galerisi, kaya işareti ve bu gibi kalıntıların değerlendirilmesinde de durum benzerlik gösterir⁷⁸.

Krallığın yayılım çizgisini mezarlar içinde geçerli olan tarihsel dizini vermesi yanında, dağlık ve zor doğu Anadolu doğasında güçlü bir yönetim oluşturabilmenin gereği olarak, birbirlerine bağlı ve birbirlerini kollayan kalelerin nitelik ve önemlerinin mezarlara yansması doğaldır. Gerçekten de her bir bölgede var olan yönetim kentlerindeki mezarların plan ve işçilikte nitelikleri de bu kentin önem ve büyüklüklerine koşut olmuşlardır. Örneğin, Tuşpa, başkentliğiyle koşut olarak Urartu'da ki çok sayıda çok odalı kral mezarlarının en görkemlilerini de barındırmaktadır. Ya da Palu çevresindeki, Tanrıverdi, Pertek, Erbildi, Kaleköy, Mazgirt, Bağın gibi birçok kentin yönetimini üstlenmiş bir bölgesel "Başkent" olarak büyük bir Urartu yerleşimine yakışan çok odalı ve iyi işçilikli üç mezarın da sahibidir. Altıntepe, Kayalıdere, Doğu Beyazıt gibi bölge yönetiminde üstlük etmiş merkezlerin de, yakınlarındaki birçok yerleşime göre daha nitelikli mezarlara yurtluk etmeleri de bundandır. Bu doğal bir beklentidir; eğer bir kent önemliyse, orada bölge otoritesinin kral adına sahibi zengin ve güçlü yöneticileri olacak ve mimari yapılar da

⁷⁷ Çevik, 2000:23

⁷⁸ Köroğlu, 2008:21

buna bağılı olarak biçimlenecektir. (**Harita 2**)

Mezarların konumları ise yine sosyal sınıflarla ilgilidir. Kent kayalıklarına mezar açtırmak ancak soylulara özgüdür. Halkın mezarları ise akropol dışındadır⁷⁹.

4.6.2. Belirleme

Kaya mezarları konusunda başlangıç sorunu “belirleme” dir. Hangi kaya odalarının mezar olduğunu ve bunlarında hangilerinin Urartu olduğunu anlamak ilk bakışta kolay gözükmekle birlikte, yanılmalarda olmaktadır. Kalıcı ve hazır bir yapı malzemesi olarak kayalar her dönemde ve her işlevle yaygınca kullanılmıştır. Sığınaktan eve, mezardan depoya, ahıra ve kiliseye kadar pek çok amaçla kayalara odalar açılmıştır. Başlangıçta mezar olarak açılan bir kaya odasının sonra şapel, ev, depo ya da dervişlerin inziva odası olarak kullanıldığı ve sonraki kullanımlarına yönelik olarak değişiklikler ya da ekler yapıldığı da bilinmektedir⁸⁰.

Urartu gömütleri oldukça geniş bir çeşitlilik göstermektedir. Çok sayıdaki mezar anıtsal özellik taşımaktadır. Bu bağlamda yine Van kayalarındaki örneklerle değinmeliyiz. Bunlar konumlarından ötürü öteden beri bilinmekle de beraber, farklı yorumlara konu olmuştur. İlk tanık olarak kabul edebileceğimiz Khoreneli Moses, “ibadet ve yatak odaları, hazine binaları ve geniş mağaralardan “söz eder. Kesin bulguların eksikliğine karşın bugün buradaki bazı yapılar net bir şekilde mezar olarak yorumlanmaktadır⁸¹.

Bir kaya odasının mezar olduğuna ilişkin kesin veriler ölü gömmeye ve kültüne yönelik tasarım ve döşemlerdir. Bunların varlığında sorun yoktur. Sorun böyle bir döşem olmadığındandır. Çeşitli malzemeden lahitler ve mezarın her yerine konulabilen ölü çömlekleri ve belki de cesetlerin doğrudan tabana yatırılmış olması gerçeği, mezar işlevini kanıtlayıcı hiçbir ayrıntı içermeyen kaya mezarları da olabileceğini göstermektedir. Ve zaten bir kaya odasının “mezar” olup olmadığının tek göstergesi ölüye ilişkin döşemeler de değildir. Tasar, işçilik, konum ve giriş özellikleri de mezara özgü ayrıntılar içerir. Kaya odalarının işlevini saptamaya

⁷⁹ Çevik, 2000:24

⁸⁰ Çevik, 2000:24

⁸¹ Salvini, 2006:164

çalışırken kullanılan tek ölçüt mezar belirtileri olmamalıdır.

Araştırma tarihine geçmiş ilk Urartu kaya mezarı, 19. yüzyıl ortalarında İran'da, Aras'ın sağ kıyısında yer alan Alishar'da keşfedilmiştir. Burası, tonozu andıran tavana sahip bir ön oda ile düz tavanlı ve duvarlarında dikdörtgen nişler olan esas mezar odasından oluşmaktadır⁸².

Altıntepe Nekropolü'nde (**Resim 5**), şimdiye değin incelenen en yoğun grup kaya mezarlarıdır. Şimdilik değerlendirme açısından çok erken olmakla birlikte, bunlar alanın gitgide alçalan güney ucunda, kayanın yükselerek yüzeye yaklaştığı kesimde yoğunlaşmış gibidir. Sayıları 33'e ulaşan irili ufaklı kaya mezarlarının tümü daha önceden definecilerce, hatta kimleri de çok daha eski zamanlarda soyulmuştur⁸³.

Tümü yumuşak kalkere kazınmış olan kaya mezarları çoğu kez ortak özelliklere sahiptir (**Resim 6**). Buna karşılık yön, boyutlar ve işçilik açısından birbirinden oldukça farklıdır. Toprak altındaki tüm mezarlara 0.90 x 0.90 m. boyutlarında kuyu biçimli bir dromosla girilebilmektedir. Çoğu kez özenli işçilik gösteren dromos çukurları büyük bir çoğunlukla mezar odalarının kısa duvarlarından birinin önüne açılmıştır; genellikle daha alçaktaki bir odaya, tek bir örnekte de iki ayrı odaya geçit sağlarlar. Bazen silmeli olan kapı geçitleri dikine yerleştirilmiş, kum taşından ince uzun levhalarla örtülüdür. Mezarlar daima tek odalı ve farklı yüksekliktedir; boyutları orantılı olarak bu yükseklik 2.00 m. ile 0.86 m. arasında değişir. Düzgün dikdörtgenimsi plan veren yalnızca bir mezar bulunmuştur. İki örnek de görece düzenli bir dörtgen plana sahiptir. Bunların dışında tüm odalar, şimdiye değin tanınan, daha çok kalelerin eteklerindeki kayalıklara oyulmuş, resmi görünümlü Urartu mezarlarından oldukça farklı biçimde, son derecede kaba işçiliktedir: Elips, yuvarlak, L biçimli, kabaca karemsi ya da biçimsiz bir oyuk şeklinde olanlar vardır⁸⁴.

⁸² Salvini, 2006:164

⁸³ Sevin ve dig., 1999:423

⁸⁴ Sevin ve dig., 1999:423

Birkaçı dışında genellikle bugüne değin fazla tanınmayan kaba ve düzensiz planlarıyla dikkati çeken mezarlardan bir başka ilginç grup da yarım bırakılmış olanlardır. Bunlar bazen yalnızca bir dromos çukuru, bazen de bir kapı ve oda olarak kazılmaya başlanan sığ bir oyuktan ibarettir. Anlaşıldığına göre yeni bir mezarın yapımı sırasında taş ustaları önce sağlam bir kaya yüzü bulmuşlar ve burayı dik ve düzgün bir çukur olarak kazmaya girişmişlerdir. İşlemin ilk aşamalarında kaya damarının ince olduğu anlaşıldığı takdirde oyma işlemine derhal son verilmiştir⁸⁵.

Elazığ ve çevresinde saptanmış kaya mezarlarının sayısı 10 kadardır. Bunlardan eyalet merkezi olarak tanıttığımız Palu kalesindeki üç mezar ile girişinde II. Rusa yazıtı bulunan Mazgirt/Kaleköy'deki bir mezarın Urartu Krallığı döneminde yapıldığı konusunda fazla bir kuşku yoktur.

4.6.2.1. Çelikli

İlk bakışta Urartu mezarı dedirtebilecek unsurları içeren Memitan (Çelikli) kaya odasının ayrıntılıca incelendiğinde bir kaya kilisesi olduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır. Yapı-kiliselerde gerektiği gibi-doğu-batı doğrultusunda açılmış ve doğu duvara da ana niş açılmıştır. Döşem salt konumuyla değil, kuzey iç yanından içeri açılan bir iç nişle de Urartu'da örneği olmayan çok farklı bir yapı gösterir. Bu tür niş uygulamaları kilise ve şapellerde vardır. Örneğin, Frigya'daki Kadı Kaya kilisesi ana nişinin Çelikli'de olduğu gibi kuzey yanında ikinci bir iç niş açılmıştır. Ya da Halaç Manastırı ana nişinin içinde açılan küçük ikinci niş gibi. Batı duvarında düzenlenmiş üstü kavisli, büyük boyutlu üç niş birlikte tasarlanmış ve profillenmiştir. Benzer düzenlemeler Kapadokya ve Frigya kaya kiliselerinde vardır. Yan odalardaki silmeli tokalar ise Urartu'da olduğu gibi düzenlenmiştir⁸⁶.

⁸⁵ Sevin ve dig., 1999:423

⁸⁶ Çevik, 2000:25–26

4.6.2.2. Van

Van Ovası'nda yalçın kayalıklar üzerinde yükselen Van Kalesi ve kalenin güneyinde uzanan eski Van Şehri, M.Ö. 9. y. y.' dan, 1. Dünya Savaşı sonuna kadar kesintisiz olarak 2800 yıl iskân edilmiş, görkemli bir açık hava müzesidir⁸⁷.

Schulz'un çalışması, Van Kalesi'nde kayalar içine oyulmuş kral mezar odalarını ve daha bir sürü kalenin tanımını da içermektedir⁸⁸. **(Çizim 13)**

I. mezar, I. Argiştı Mezarı **(Resim 7)**, “Horhor” mezarı Başkent kayalıklarının en batı ucunda yer alır. Kayalık yüzeyine açılan 24 basamaklı mezar yoluyla ulaşılır. İlk yan oda 3.40x2.75x2.60 m; doğu arka oda 3.65x3.00x2.70 m; batı arka oda 3.60x3.00x2.70 m; batı yan odalar ise 3.60x3.10x2.72 m boyutlarındadır⁸⁹. **(Çizim14)**

II. mezar Neft Kuyu Mezarı, Kalenin güney yüzündeki 25 m. uzunlukta ve 8.60 m. genişlikteki büyük alanın kuzey duvarında oluşturulan dev çerçevenin ortasına açılmıştır. Ana oda, yan duvarlarından birer, arka duvarlarından iki odaya geçit verir. **(Çizim 15)**

III. İçkale Mezarı, Van Kalesi kayalıklarının güney yüzünde ve kuzey duvarında II no'lu mezarın yer aldığı büyük düzlüğün batı duvarındadır. Diğer mezarda olduğu gibi, giriş tüm kayalığı kapsayan büyük bir çerçevenin içine açılmıştır. **(Çizim 16)**

IV. Doğu Odaları Mezarı “ Büyük Mağara” da denilen mezar Kale'nin doğu yarısının güney yüzündeki sarp kayalıkların en üstünde açılan 22.00x7.00 m. boyutlarındaki düzlük önündedir. Buraya, indikçe genişleyen 22 basamakla varılır. **(Çizim 17),**

V. mezar, II ve III nolu mezarların bulunduğu büyük düzlüğün güneydoğu köşesinin 3.00 m altındaki kayalığın güney yüzüne açılmıştır. VI. Küçük Horhor Mezarı, mezarın ön alansız girişine, basamakları bugün tamamen aşınmış, tehlikeli

⁸⁷ Tarhan, 1985:180

⁸⁸ Girginer, 1991:13

⁸⁹ Çevik, 2000:112

mezar yoluyla ulaşılır. VII. Kremasyon Mezarı, Başkent kayalıklarının güneydoğu ucunda yer alır⁹⁰.

4.6.2.3. Hahamkaya

Ön yarıları tamamen kopmuş, niteliksiz, tek odalı kaya yapılarının içlerinde herhangi bir döşem yoktur. Hiçbir Urartu kalıntısı olmayan bir bölgede ve güvenli bir vadinin içindeki konumları yanında işçilikleri ve biri birine geçilebilen tekli ve çoklu yalın odalar Ortaçağ sığınakları izlenimi vermektedir. Erzurum bölgesinde bu tür yerleşimlere sıkça rastlanmaktadır. Özellikle Karayazı'nın kayalık vadilerinde sığınaklar, evler ve hatta ahırların kayadan oyulduğu görülmektedir⁹¹.

4.6.2.4. Aliçeyrek

Bizans kaya işçiliklerinin yoğunlukla bulunduğu vadide yer alan kaya odası, apsisi, vaftiz çanağı “küçük emanet odaları” ve tasarıyla küçük bir kaya şapelidir. Kaya işçiliği ve genel tasarıyla içerdiği şapel döşemleri bunu doğrularken, asıl odanın yan duvarlarında bulunan karşılıklı ikişer payanda odanın tek evrede şapel olarak oyulduğunu göstermektedir. Çünkü Urartu kaya mezarlarında payanda elamanı yoktur. Bu örnekte düşülen hata ise tekniktir. Özellikle ana odanın, “Urartu çağının düzgün kaya işçiliğindeki duvarlara sahip olduğu” belirtilmektedir. Oysa Bizans plasterlerinin oluşturulabilmesi için duvarların, söz konusu çıkıntılar dışında kalan kısımlarının oyulması gerekmektedir ki, bu da, “kaya mezarı duvarları” olarak belirtilen kısımların asla “erken” olamayacağını göstermektedir⁹².

4.6.2.5. Aşağı Oyumca (Köseköy)

Köseköy kaya odasını mezarlardan ayıran en önemli fark, dışa açıklıklarının fazlalığıdır. Odanın yüksekliğince ve yarısından fazla genişliğince açılan kocaman kapı açıklığı yetmezmiş gibi birde iki köşeden ışıklandırma penceresi açılmış ve oda bir mezar için fazlasıyla aydınlatılmıştır. Yapı, ana tasar ve ayrıntılarda benzerlerine

⁹⁰ Çevik, 2000:112

⁹¹ Çevik, 2000:26

⁹² Çevik, 2000:26

kaya kiliselerinde ve şapellerinde bulunur:

İki basamakla çıkılan altırlı nişle duvardaki takalarla birlikte görüntüyü tamamlamaktadır. Görme ‘deki Kaya-Kilise’deki atırlı niş bu döşemin Hristiyan kiliselerinde, gerekliliğine bağılı yaygınlığını örneklemektedir.

Hangi kültürde olursa olsun hiçbir mezar odası pencerelerle aydınlanmamıştır. Buna gerekte yoktur zaten. Bu, ölü odasının gerektirdiğı kapalılığa, gizliliğe ve korunmaya yönelik, beklenen işlevsel bir uygulamadır. Anadolu halkının “Köristan” adlandırmasında olduğı gibi ışıksız bir dünyadır mezar; gerektiğinden salt kandillerle aydınlanan. Mezar mimarisinde pencere olamama karakteristiğı, kaya odalarının mezar olup olmadığının belirlenmesinde de en önemli ayrıçlardandır. Bir ayrıl dışında anıtsal boyutlu, çok odalı mezarların bile ana odaları ve özellikle arka odalarında hiçbir ışık penceresi bulunmadığını düşündüğümüzde, Köseköy kaya odası da ölüler için fazla aydınlıktır. Ve zaten ölü yeri olabilecek bir döşem de içermemektedir. Her ne kadar Urartu’da niş ve de altar varsa da, buradaki uygulama Urartu’ya yabancıdır ve kaya mezarlarında benzer bulamaz. Ancak, kilise ve şapellerin tamamında, tapınımda yönlendirici olan ana apsislerinde, apsis ana kayasında oyulmuş olarak bu görüntü vardır⁹³.

4.6.2.6. Ferhat Evi

O. Belli ve V. Sevin’in araştırmalarında Şahbuz yöresinde saptadıkları bu örnek belirleme sorunlarını en iyi yansıtanlardandır. Örneğın, kesinlikle bir Urartu mezarı olarak tanımlanamayacağı, Urartu’ya mı yoksa Akamenid dönemine mi tarihlenmesi gerektiğinde sorunlar olduğunu araştırmacılar da belirtmektedir. Çünkü yuvarlak formlar, kubbeleştirilmeye çalışılan tavanlar ve arka arkaya dizili 4 odadan oluşan plan Urartu mezar karakterine uymamaktadır. Ayrıca duvarlarda bulunan tabanlar ve zemindeki çukurun sonradan yapıldığına ilişkin de kuşkular vardır. Girişte yeraleı Kiril alfabesi ile yazılmış yazılar ve kapının iki yanındaki kadın-erkek başları da bu kuşkuyu çoğaltmaktadır. Kaya odalarının Urartu olabileceğinde en önemli unsur mezar kayalığının arkasında bulunan okunamayacak kadar tahrip edilmiş yazıttır.

⁹³ Çevik, 2000:28

Ancak yazıtın mezar girişiyle ilgisiz bir yerde bulunması da Urartu'dan iki örnekle tanıdığımız yer seçimine aykırıdır⁹⁴.

4.6.2.7. Pasinler

Kalenin sarp, güney kayalık yüzündedir. Zor ulaşım, iki odalı ve iyi işçiliklidir. Ana oda batı yan duvarı bitiminde açılan girişin tam karşısında ikinci bir yan oda açma girişimine ilişkin izler vardır⁹⁵.

4.6.2.8. Ermişler

Yerden 10 m yukarıda açılan tek odalı mezara, 0.80x0.85 m boyutlarındaki yalın kapıyla girilir. Bu tür mezarlar da soyulmuş olmakla birlikte, plan anlayışı bunların bir, iki veya en çok üç kişi için yapıldığını düşündürmektedir. Günümüze kadar Doğu Anadolu'da bulunan bu tür mezarlar genellikle çok odalı kaya mezarlarıyla birlikte ele alınmış ve Urartu Dönemi'ne tarihlenmiştir⁹⁶.**(Resim8)**

4.6.2.9. Kayalıdere

Muş ili, Varto ilçesi, Kayalıdere Köyü yakınında, Bingöl Çayı'nın Murat'a birleştiği yerde konumlanmış Kale-tepe. Mezar girişine yaklaşık 5.00 m uzunluğunda ve 2.00 m genişliğinde, 4 basamakla sonlanan, dik yan duvarlı bir rampayla varılır⁹⁷.**(Çizim 18)**

Mezar, sitadelin güney yamacında yer alır. Odalar volkanik kayalara oyulmuştur. Mezarın önünde kayalıktan düşen büyükçe taş girişi kapatmıştır. Kayalığın yamacında güneyde A Mezarı'nın dışında çok hasarlı bir oda vardır⁹⁸.

4.6.2.10. Atabindi

I. Mezar, kuzey-güney yönüne uzanan kayalığın güneydoğu ucunda; üstten

⁹⁴ Çevik, 2000:29

⁹⁵ Çevik, 2000:124

⁹⁶ Çevik, 2000:130

⁹⁷ Çevik, 2000:115

⁹⁸ Girginer, 1991:153

girişli; kolay ulaşımı; girişle birlikte dört odalı; düzgün tasarlı, iyi işçiliklidir. Mezara, 1.23x0.80 m’lik ağızla başlayan 13 basamaklı merdivenle inilir. **(Çizim 19)**

II. mezar I. mezar ile aynı kayalığa ve aynı konumda açılmıştır. İçi moloz dolmuş 3.70 m, uzunluğunda ve 1.80 m yüksekliğindeki giriş yoluyla 5.10x6.70x2.30 m boyutlarındaki tek odaya ulaşılır⁹⁹.

4.6.2.11. Şirinlikale

Erzincan ili, Tercan İlçesi, Esenevler Komu’nun 2 km güneybatısındaki kale-tepe. **(Resim 9)**

I. mezar, tepenin sarp doğu yamacı dibinde, düzeltilmiş kaya yüzündedir. Mezarların baktığı Şihköy Deresi yönünden kolaylıkla ulaşılabilinen iki odalı mezar işçilikte niteliklidir**(Çizim 20)**. II. mezar aynı kayalıkta, ilk mezarın güneyindedir. Doğuya bakar¹⁰⁰. **(Resim 10)**

4.6.2.12. Palu

Elazığ ili, Palu İlçesi’nin 1 km doğusunda, Murat kenarında, Eski Palu’nun yaslandığı kale-tepe. Kaya odaları 1910 yılında Lehmann–Haupt tarafından “Felszimmer” olarak belirtilmiştir¹⁰¹.

Palu mezarları Sevin tarafından iki grup altında incelenmiştir.

Ortak bir yolla inilebilen 4 odalı I. ve II. mezarlar bu bölgeye özgü kemerli girişleri nedeniyle birinci grubu; III. mezar ise, ana odasının yan duvarlarındaki 5 adet niş nedeniyle ikinci gruba konmuştur. Üç adet anıtsal kaya mezarı Palu stadelinin oldukça dik olan kuzeybatı yüzünde yer almaktadır. Bunlardan I ve II no.lu mezarlara aynı yolla, daha alt seviyede olan III. no.lu olanına ise ayrı bir yol ile inilmektedir¹⁰².

⁹⁹ Çevik, 2000:116

¹⁰⁰ Çevik, 2000:121

¹⁰¹ Lehmann-Haupt, 1910:467

¹⁰² Köroğlu, 1996:36

I. mezar (**Resim 11**), kalenin kuzeybatı kaya yüzünün en sarp kesimindedir. 2 m genişliğindeki ön alana bu yönde açılan kaya geçidiyle varılır. Zor ulaşılmalıdır, dört odalı, işçiliği niteliklidir. Kabuk kayanın oyularak oluşturulan ön alanın ardından, düzleştirilmiş kaya yüzeyine açılan 0.90x0.84x1.98 m. boyutlarındaki mezar girişinin üç kenarı içte ve dışta 0.15–0.20 m.'lik silmelerle çerçevelidir. Kapının yarım yüksekliğinde başlayan yarım çemberle sonlanır¹⁰³. (**Çizim 21**)

II. mezar (**Resim 12**), I. mezara ulaşan yolun bitimindedir. Giriş önünde, 2.45x2.50x2.43 m ölçülerinde yalancı tonozlu bir ön alan oluşturulmuş; eğimli yol, ön alan ve mezar içi yağmur ve kar sularının taşıdığı yoğun molozlarla dolmuştur. (**Çizim 22**)

III. mezar (**Resim 13**), kalenin kayalık yüzünün kuzeybatısında açılmıştır. Menua yazıtının yanından inen aşınmış ayakçaklarla, tehlikeli bir yoldan ulaşılır¹⁰⁴. (**Çizim 23**)

4.6.2.13. Mazgirt-Kaleköy

Kaleköy Kalesi, Mazgirt' in 11 km doğusunda, Tunceli ili sınırları içinde bulunmaktadır.

Mezar, yüksek ve dik yamaçlı bir kayanın arasına inşa edilmiştir. Bu kayanın güney yüzüne ise, iki odalı mezar yapılmıştır. Van Kalesi'ndeki Argiştı odalarında ve Palu'daki kaya mezarlarında olduğu gibi zor bir girişi vardır. Kemerli bir tavanı olan dromostan sağda 1.42 x 1.10 m. büyüklüğündeki bir kapıdan ana odaya ulaşır. Dromosun sol tarafında, köşeye doğru uzanan II. Rusa'nın yazıtı bulunmaktadır¹⁰⁵. (**Çizim 24**)

4.6.2.14. Kadembastı

Van'ın Edremit Bucağı'nın güneyinde, Kadembastı Mevkiinde yapılan yüzey araştırmalarında kaya mezarı tespit edilmiştir (**Resim 14**).

¹⁰³ Yapıcı, 2004:187

¹⁰⁴ Çevik, 2000:117

¹⁰⁵ Ögün, 1978:641

Çilingiroğlu bu konuda, Kadembastı mevkiinde yapılan yüzey araştırmasının en önemli sonucu burada bulunan bir kaya mezarı olduğunu, yayınlara geçmemiş olan kaya mezarının, Edremit Koyuna bakan kayalıkların cephesinde yer aldığını belirtmiştir. Mezarın girişi bu dik kaya cephesi üzerine açılmıştır. Kaya mezarının yer aldığı kayalığın üst kısmında girişe giden bir kaya merdivenin varlığı saptanamamıştır. Biri daha büyük olmak üzere iki ana mekandan oluşan mezar yaklaşık 10x6 metre boyutlarındadır¹⁰⁶.(Çizim 25)

4.6.2.15. Hasanova

I. no'lu mezar, köy'ün 330 m güneyindeki alçak kayalığın doğu yüzüne açılan mezarın giriş kısmının tümü çökmüş durumdadır. II. mezar ilk mezarla aynı kayalıkta, onun yaklaşık 1.00 m güneyinde ve 0.65 m yukarısında açılmıştır.(Çizim26)

III. no'lu mezar, köy'ün 5 km batısındaki Ziriçkale kayalıklarının güney yüzüne açılan mezar, gizli konumlu, kolay ulaşılmalıdır. İki odalıdır¹⁰⁷. (Resim 15)

4.6.2.16. Marifet

Mezar, kayalığın güney dik yüzünde, yerden yaklaşık 3.50 m yukarıda açılmıştır (Resim 16). Zor ulaşım, iki odalı, iyi işçiliklidir. 0.95x0.60x1.75 m. boyutlu kapıyla 2.65x2.95x1.85 m. ölçülerindeki ana odaya geçilir. Odanın tek ayrıntısı doğu duvarındaki kapı başlangıç izleridir.(Çizim 27)

4.6.2.17. Doğubayazıt

Ağrı ili, Doğubayazıt İlçesi'nin 5 km doğusundaki Eski Doğubayazıt'ın yaslandığı Kale-tepe. (Resim 17)

Mezar (Çizim 28) kale'nin güneydoğusundaki sarp kayalığın dibinde, yerden yaklaşık 8 m yukarıda açılmıştır. Zor ulaşım, iki katlı, her katında tek odalı iyi

¹⁰⁶ Çilingiroğlu, 1986:311

¹⁰⁷ Çevik, 2000:122

işçiliklidir¹⁰⁸.

4.6.2.18. Umudum

İlk dört kaya odası tamamen Bizans Çağı'nda yapılmış örneklerdir. Ancak, Umudum'un (Klortepe) kaya işçiliğinde iki evre olduğu görülmektedir. Umudum'un tek kaya odası başlangıçtan itibaren, iki yönden verilen çıkış basamakları ve sivri tonozlu ön geniş yüzü tamamen açık eyvanımsı avlusuyla şaşırmaya başlar. Çünkü “çok çıkışlı” ve “eyvanlı” bir mezar örneği yoktur. “Eyvan”ın dar yüzünden kaya odasına girilir. Kaya odasının ön yüzünde duvarın tamamen farklı işçilikte olduğu ve geç dönemde iki de pencere açıldığı işçilik farkından rahatlıkla izlenir. Odadaki en önemli döşem, tabanında sunu çanağı olan niştir. Urartu Çağ'ından beri varolan odanın duvarı oyularak oluşturulmuştur. Urartu mezarlarında sunu çanağı yaygındır. Ancak niş içinde ve bu işçilik ve formda değil. Urartu'da nişler hep duvarın içine oyulur¹⁰⁹. **(Resim 18)**

Kalenin yer aldığı kayalığın güneye bakan yüzüne oyulmuş ve çok düzgün kaya işçiliği gösteren bir kaya mezarı kalenin önemini vurgular. Yerleşim yerinin farklı yerlerinde kayalara oyulmuş farklı ölçü ve şekillerde nişler de vardır¹¹⁰.

Urartu kaya mezarlarının ikinci kullanımlarına ilişkin, Atabindi mezarının yüzünde kilise olarak kullanıldığı dönemde açılmış kapı, ya da Palu I mezarı dış kapısında geç dönemde yapılan yükseltme açması gibi çok sayıda örnek vardır. Bu tip işçilikler Frigya'da, mezar sonrası kiliseye dönüştürülmüş onlarca örnekteki işçilikleri çağrıştırır: Örneğin, Pişmiş Kale'deki Frig mezarının doğu duvarı ortasına Bizans Dönemi'nde, dibinde çukuru olan bir niş açılmıştır¹¹¹.

4.6.2.19. Yeniköy

Köy'ün kuzeyinde yükselen Kale-Tepe'nin sarp kayalığı eteğine açılan mezar **(Resim 19)** ve üstündeki niş güneybatıya bakar. Kolay ulaşım, tek odalıdır. İşçiliği

¹⁰⁸ Çevik, 2000:120

¹⁰⁹ Çevik, 2000:28

¹¹⁰ Çilingiroğlu, 1982:191

¹¹¹ Çevik, 2000:28

niteliklidir.

4.6.2.20. Bağın

I. mezar, kalenin güneydoğusundaki sarp kayalığa açılan mezara, aynı kesimde suya inen kaya tünelinden, kayalık yüzünde sağa sapan 2.50 m uzunluğundaki patikayla ulaşılır.

II. mezar, kalenin kuzeybatısında Perisu'ya inen dik kayalıklardadır. Zor ulaşım, tek odalı, kötü işçiliklidir.

4.6.2.21. Dayıpnarı

Mezar, küçük bir kaya kütesine açılmıştır. Tek odalı, iyi işçiliklidir. Bugün taş, toprak ve suyla dolu olan mezarın duvarları birbirine yuvarlak hatlarla bağlıdır¹¹². (Resim 20)

4.6.2.22. Aydınsu

Mezar, yaklaşık 10 m. çapında tek kayanın güney yüzüne açılan tek odalı mezar, kolay ulaşım ve niteliksizdir¹¹³.

4.6.2.23. Erbildi

Kayalığın kuzey yanından dönerek çıkan ayakçaklar bir kaya düzlüğüne, kayalık yüzündeki ayak yerleri de bu küçük alandan mezara götürür¹¹⁴. (Resim 21)

4.6.3. Kümeleme

İlk anda birçok kümeye ayrılacakmış gibi çeşitlilik gösteren kaya mezarlarının, ayrıntılıca incelendiklerinde böyle olmadığı görülür. Bunlar somut biçimde salt “Çok odalı” ve “Tek odalı” olarak iki ana başlıkta kümelenmektedir. Alt kümelerini iç mimari döşemlerin belirleyebileceği düşünülürse de bu döşemlere her iki türde de

¹¹² Çevik, 2000:128

¹¹³ Çevik, 2000:128

¹¹⁴ Çevik, 2000:127

rastlanması böyle bir ayrımı zorlaştırır. Taka, seki, mihrap ya da sunu çanağı her iki küme mezarlarında değişkenlikler gösterir. Bunlar arasında hiçbir mimari döşemi olmayan yalın örneklerin varlığı da alt kümelere ayırma zorluğunu perçinler. Bu zorluğa karşın bazı döşemlerin kümelerden birinde yoğunlaştığı bellidir; tek odalı mezarların çoğunlukla ölü-yataklı olduğu gibi. Kısacası, kaya-mezarlarından “çok odalı” ve “tek odalı” olma dışında kümeler oluşturabilmek pek olası değildir. İki ana küme arasında asal ayırıcı olan oda sayısına bağlı olarak, her küme ayrıntıda başka özellikler de kazanır. Örneğin çok odalı I. Küme mezarlarında bir “servis” odasına gereksinildiğinden, mezarın ana odası bir ön oda gibi düzenlenmiştir ve genellikle büyük boyutlu ve nitelikli bu ana oda’da aynı zamanda ölü törenleri de yapılmaktadır¹¹⁵.

Çok odalı kaya mezarları, boyutları bakımından dikkat çekicidirler. Kapıları rahatlıkla girilebilecek genişlik ve yüksekliktedir. Kuşkuyla bir örnek dışında, kapı genişliği 0.60 ile 1.75 m; yüksekliği ise 1.20 ile 2.80 m arasındadır. Ana odalar, 90 m²’yi (12.40 x 7.27 m) aşan Neftkuyu’daki gibi, gerçekten törensel uygulamalara hizmet edecek boyutlarda yapılmıştır¹¹⁶.

Çok odalı kaya mezarları; Van Kalesi, Kayalidere ve Palu (**Çizim 22**) gibi anıtsal surları, kare tapınakları ve tarihlenebilir küçük buluntularıyla, Urartu devlet geleneğini yansıtan büyük kentlerde bulunurlar¹¹⁷.

Bu kümenin kendi içindeki kural bozuculuğu iç döşemlerle kalmaz; yerleşim dışına taşan örnekleriyle, genelde “yerleşim kayalıklarına oyulmuş” olmakla birleşen özelliğe de aykırı düşer¹¹⁸.

Tek odalı mezarların çok odalı kaya mezarlarından ayrılan en belirgin özellikleri, gömü geleneğinde ve bunun mezar mimarisine yansıyan görüntüsünde ortaya çıkmaktadır: Tek odalılar, içlerindeki seki/ yatak sayısı kadar gömü yapılmak amacıyla yapılmış olmalıdır. Seki/ölü yatakları yan duvarlarda, yalnızca bir kişinin

¹¹⁵ Çevik, 2000:29-30

¹¹⁶ Köroğlu, 2008:23

¹¹⁷ Köroğlu, 2008:24

¹¹⁸ Çevik, 2000:29-30

yatırılacağı genişliktedir. Bu durumda tek odalı mezarların uzun süre kullanılmadığı öngörülebilir. Nitekim dik kayalık yüzeylere yapılmış olanlara inen patika yolların bulunmaması bu değerlendirmeyi güçlendirir¹¹⁹.

Çok odalı kaya mezarları büyük kale ve yönetim merkezlerinde bulunurken, tek odalılar için bir kale ile birlikte bulunmak önkoşul değildir. Örneğin Aydınsu, Dayıpınarı, Hacıseli, Kürdemlik, Çakalos ve Gökbelen gibi tek odalı mezarlar oldukça kolay ulaşılan noktalarda tek başına duran bir kaya kütlesi içine oyulmuştur. Bunlar herhangi bir kale veya sur sisteminin koruması altında değildir¹²⁰.

4.6.4. Mezar Birimleri

Küçük yalın tek odadan çok odalı zenginliğe dek farklı görüntüler veren kaya mezarları, planlamada değişik kümeler oluşturdıkları gibi, çoğu zaman genel tasara koşut oluşan farklı iç mimari döşemler de içermektedir. Mimari döşemlerin yorumu onların amacını bilmekle olasıdır. Bu mezarsa eğer, onu yapanların ölü tapınımı ve gömme geleneği bilinmelidir ki, döşemlerin de işlevleri bilinebile. Urartu ölü gömmesine ilişkin elimizde hiçbir yazılı belge olmadığından, töre, Mezopotamya ve Anadolu yazıtları ve az sayıdaki buluntunun desteği ile yorumlanabilen mezar mimarisi ve döşemleri yardımıyla ancak anlaşılabilir¹²¹.

Mezarlar, içinde var olan odaların sayısına göre çok odalı ve tek odalı kaya mezarları olarak iki alt gruba ayrılır. Çok odalı kaya mezarları özellikle krali amaçlı olarak planlanmış ve Van Kalesi'nin güney dik yamacında birkaç Urartu kralı için uygulanmışlardır¹²².

4.6.4.1. Ana Oda

Çok odalı mezarlarda dış kapının açıldığı, arka odalara geçit veren, genellikle en büyük boyutlu bölümdür. Bu boyut Van-Horhor mezarındaki gibi 70 m'lik bir alana ve yine Van-İçkale'de de olduğu gibi 5.50 m'lik bir yüksekliğe ulaşılabilir¹²³. Ana odanın biçimi diğer oda ve birimlerin oluşumuna bağlı olarak

¹¹⁹ Köroğlu, 2008:31

¹²⁰ Köroğlu, 2008:31

¹²¹ Çevik, 2000:31.

¹²² Çilingiroğlu, 1997:89

değişir. Oda sayılarının en çok arttığı iki örnek olan Van-İçkale (**Çizim 16**) ve Kayalidere’de (**Çizim 18**) buna koştur olarak yine geçit işlevinde ikinci bir büyük bölüm daha düzenlenmiştir; bunlar her iki yapıtta yine ana oda niteliğindedir ve Kayalidere ana odaları arasındaki ikili geçiş ve İçkale’deki kapının anıtsallığıyla sağlanarak bunların işlevde eşdeğerliliği de vurgulanmıştır. Ön odadaki tasarım ikincisinde yinelenmesiyle oluşan özdeş yapısal özellikler de bu işlevsel eşdeğerliliğin kanıtıdır. Tek tek ele alındıklarında, ana odalardan yan odalara geçişin bir ön odası olan pek çok mezardaki gibi enine düzenlenişi de ilginçtir. Bu düzenlemeden amaç, çok sayıda odayı uzun duvara açarak ana kayanın derinliğini kullanmaktır. Van-Horhor ve Neftkuyu, Kayalidere ile Sangar ve Palu gibi birçok mezarın uzun arka duvarlarından birden çok arka odaya geçilmektedir. Bir arka odası olan Palu III, Şirinlikale I ve Rezaiye mezarlarında bile arka odanın girişin karşısındaki duvardan verilerek, diğer iki yan duvara yeğlendiği gözlemlenir¹²³.

Ana salon yılın belli dönemlerinde veya mezar sahip ya da sahiplerinin ölüm günlerinde yapılan merasimler için kullanılmış olmalıdır. Ölüye ve olasılıkla bu merasimler yoluyla tanrılara armağanlar sunma olayı bu salon içinde gerçekleştirilmiştir¹²⁴.

Genellikle arka ve yan duvarlarından odalara geçit veren, özenli işçilikli ve büyük boyutlu ana odalar değişik düzenlemelerle de karşımıza çıkabilmektedirler. Örneğin, “Küçük Horhor” diye bilinen bir Van mezarının ince uzun ana odası yanına dizilmiş tekneli üç bölümden oluşan planı ile bir eyvanı yansıtan açık ön alanı ve buna bağlı odasıyla örneksiz ve kuşkulu Umudum mezarı oldukça farklıdır. Ana odada geç dönemlere ilişkin bazı işçilikler de izlenmektedir. Bunlar, konut, sığınak ya da kilise kullanımına bağlı “yeni oda açma” çabalarının kalıntılarıdır: Marifet örneğinde, ana oda sağ yan duvarında çerçevesi çizilen kapı açılmadan bırakılmıştır¹²⁵.

¹²³ Çevik, 2000:37

¹²⁴ Çilingiroğlu, 1997:89

¹²⁵ Çevik, 2000:38

4.6.4.2. Arka ve Yan Odalar

Mezar planlamasına bağılı olarak ana odanın herhangi bir duvarından girilen değışik boyutlarda ve sayıda kare ya da dikdörtgen biçimli mezar odalarıdır. Duvarlı takalı Van-Horhor ve Şirinlikale (**Çizim 20**) gibi örneklerde arka odalar kare formda iken, girişten uzak duvarlarında ölü yatakları açılan Neftkuyu, İçkale ve Doğu odaları ile Palu I ve Kaleköy’de dikdörtgenleşmesi; bunlardan özellikle Neftkuyu’nun içinde takalar olan kuzeybatı odasının kare, ölü yataklarıyla işlevlenen kuzeydoğu odasının dikdörtgen oluşu, bu oda biçimlerinin iç döşemlere bağımlı olarak oluştuğı izlenimini uyandırır bile, ayrıların varlığı bunu karşılamaya engeldir¹²⁶.

Yan odalar mezar içindeki farklı ölümlere ait olmalıdır. Gerektiğinde yeni yan odaların ilave edilebilmesi anıtsal kaya mezarlarının farklı zamanlarda yeni gömüler için kullanıldığını göstermektedir. Argiştı mezarı, Palu’da I No.lu mezar ve Kayalıdere A mezarında olduğu gibi; bu yan odalardan biri alta doğru genişleyen derin bir çukur şeklinde oyulmuştur. Bu çukurlarda kurban kemiklerinin veya eski gömülere ait insan kemiklerinin depolandığı önerilmektedir. Van Kalesi’ndeki Neft Kuyu mezarında olduğu gibi bazı salonlar beşik tonoz şeklinde biçimlendirilmiştir¹²⁷.

Arka ve yan odalar, mezar sahipleri ve ailelerinin “ölü-odalarıdır”. Ölü yerlerinin açılı oluşu, asıl bu odaların ölü gömme işlevinde ağırlıklı olduğunu, bu odalar dolmadıkça ana odaya ölü konulmadığını göstermektedir. Genellikle ön odaya göre daha alçak ve niteliksiz bir görüntü veren arka ve yan odaların en iyi işçilikli bölümleri girişleridir.

4.6.4.3. Giriş ve Kapılar

Kolay ulaşılmalı düzlüklerde yer alan örneklerde olmasına karşın çoğunlukla üstlerinde yerleşimlerin kurulduğu yüksek kayalıkların sarp yüzlerine açılan mezarlar için çoğu zaman kayalıkların yüksek, ulaşılması zor kesimlerinin seçildiğı ve bu yerin de hiçbir yön kaygısı olmadan bir kaya mezarı açmaya uygun doğada olup olmadığının asal belirleyici anlaşılmaktadır. Zor ve yalçın kayalıklara açılan

¹²⁶ Çevik, 2000:38

¹²⁷ Çilingiroğlu, 1997:89

mezarlara, kayalık yüzünde oyulmuş yollar ya da basamaklar/ayakçaklarla ulaşılabilir. Mezarlara kale dışından ulaşmak, yani tırmanmak genellikle olanaksızdır. Bunlara salt, kale içinden açılan yollarla varılmaktaydı. Bu yolla mezarın güvenliği de sağlanmış oluyordu. Van, Palu, Tanrıvermiş, Mazgirt ve Sangar mezarları giriş yollarını en iyi anlatan örneklerdir¹²⁸.

Anıtsal kaya mezarlarına, genellikle mezarın ekseninde yer alan, bir kapı ile girilir. Kayaya oyulan kapı açıklığı ahşap veya tunç kapı kanatları ile kapatılmış olmalıdır. Birçok mezarın girişinin iki yanında bulunan kayaya oyulmuş söve yuvaları bu kapıları taşıyan dikmeler içindir. Giriş kapısından sonra ana salon ve bu salona bağlı birçok yan oda mezarın temel planını oluşturur¹²⁹.

İçlerinde törensel boyutlarda ana odaları olanlarda girişin, Van IV’de olduğu gibi, rahat giriş-çıkışı sağlayan anıtsal boyutlarda olduğu dikkati çekmektedir. Giriş yolları çoğunlukla kapı önünde bir giriş ön-alanıyla sonlanmaktadır. Giriş önü alanları tek bir kişinin hareket edebileceği boyutlarda olabildiği gibi geniş düzlükler biçiminde de olabilmektedir.

Yapıların kimlikleri durumundaki girişler, doğallıkla mezarların nicelik ve niteliklerine koşut biçimlenmekte ve kümeleri oluşturan özellikler arasında yer almaktadır. Çok odalı görkemli bir kaya mezarından niteliksiz bir giriş beklenemeyeceği gibi, tek odalı yalın bir mezardan da görkemli bir giriş beklenemez¹³⁰.

Mezar konumları ve tasarımlarına göre değişkenlik gösteren girişlerin yerel mimari geleneklerden de etkilenerek farklı kümeler oluşturabildikleri gözlenir: Elazığ-Bingöl-Tunceli (Aşağı Fırat) bölgesindeki mezarlardan, Mergamendi ve Çalagos gibi küçük boyutlu ve niteliksiz iki örnek dışında kalan Palu I,II, Kaleköy, Malazgirt II, Bağın I,II ve Erbildi mezarlarında kavisli sonlanan giriş alnacı oluşturulmuştur.

¹²⁸ Çevik, 2000:31

¹²⁹ Çilingiroğlu, 1997:89

¹³⁰ Çevik, 2000:31

Mezara ışığın girdiği tek açıklığın –bir ayrıl dışında- kapı olması, mezar içinde aydınlatılması gereken önemde birimlerin giriş karşısına çekilmesinin de nedenidir. Kapının bu işlevi tapınaklarda belirgin bir biçimde karşımıza çıkar. Girişin tam karşısında yer alan altlık ve üstünde durduğu varsayılan Tanrı simgesi, kapı kanatları açıldığında aydınlanıyor ve bununla yaratılan gizemli ortamın odağında Tanrı’yla buluşuyordu. İçlerinde törenlerin düzenlenebileceği boyut büyük, önodaları olan anıtsal kaya mezarlarında gözlemlenen benzer düzenlemeler, Horhor ve Sangar gibi yapıtlarla örneklenebilir¹³¹.

Urartu kaya mezarlarında, kapılara ilişkin verilerin yetersizliğine karşın hangi kapının ne yöntemle kapatıldığını belirlemek güç de değildir. Urartular’ın mezara koydukları cesedi insan, hayvan ve doğal tehlikelerden ya da cesetle birlikte mezara konulan değerli eşyaları ve armağanlarını soygunculardan korumak için yeterli önlem aldıkları anlaşılmaktadır. Altintepe yeraltı örme mezarları, mezarların dış kapı ve hatta oda kapılarının nasıl kapalı tutulduklarını gösteren önemli örneklerdendir: İkili kapama sistemini oluşturan taş blokların özenle sağlamca tasarlanmış olması, kapatmaya verilen önemi açıkça göstermektedir¹³².

Kaya mezarlarında kapı kanatlarının varlığını ve nasıl çalıştığını gösteren açık izler vardır. Kapı mili yuvalarına rastlanan Van IV, Palu I, Kaleköy ve Bağın I ile kapıtaşı yuvasına sahip Dayıpınarı ve Atabindi I gibi mezarlar, kapı kanatlarının sanki genelde mezar planı ve giriş tipine koşut farklılıklarda olduklarını gösterir gibidir. Palu I ve Kaleköy’de kapı kanadına ilişkin yuvalar iç silmeye açılmışken, Bağın I’de mil yuvası dış silme içindedir. Bunun anlamı, içerde kapı kanadının açılabilceği genişlikte yeterli yeri olmayan Bağın I gibi örneklerde kanat zorunlu olarak dışa açılmaktaydı. Yeterli alan olduğunda ilk tercihin içerden çalışan kapıdan yana olduğu anlaşılmaktadır. İtilerek içe açılan kapı kanatlarının sunduğu kullanma kolaylığı ve zaten dar olan mezar ön alanlarını kanatlarla işgal etmemek tercihte önemli gerekçeler olmakla birlikte, asal kaygıları başında silmelerle anıtsallaştırılmış mezar kapısının, dış profiline kanatları yerleştirerek görkemi bozma kaygısının yattığı anlaşılmaktadır.

¹³¹ Çevik, 2000:32

¹³² Çevik, 2000:31–33.

Tanrıverdi II’de tek yanlı silme bu kez dışa açılan bir kapıyla karşı karşıya olduğumuzu gösterir. Bu örnek Divriği I ile birlikte dış yüzeydeki tek yanlı silmelerin de doğrudan kapı kanatlarıyla ilgili olduğunu göstermektedir. Küçük boyutlu mezarlarda kapının genellikle dıştan kapatıldığı düşünülmelidir. Büyük boyutlu mezarlarda anıtsal görüntünün bozulmamasına yönelik olarak kapı mili yuvalarının iç silmeye yerleştirildiğini Kaleköy ve Palu I doğrular. İçte ve dışta kapı kanadı kullanılmayacak mezarların bazılarında girişler sürgülü sistemde çalışan taş bloklarla kapatılmıştır¹³³.

Anıtsal girişleri olan çok odalı kaya mezarlarında ahşap-bazen, belki de bronz kaplı- kapı kanatları kullanıldığı, Van, Kaleköy, Palu mezarlarında bugüne ulaşan izlerden bellidir. Bu “izler” de dikkat edilmesi gereken şey geç dönem işçilikleridir. Coğunlukla Urartu sonrası dönemlerde yoğun kullanım gören mezarlarda işlevine bağlı olarak en çok değişiklik kapılarda yapılmıştır.

Çok büyük boyutlu giriş açıklıklarının taş levhalarla kapanamayacağı, bu kapılar için tek kandinin bile ağır geleceği anlaşılmaktadır. Kapı kanatları konusunda en ayrıntılı izler taşıyan Kudüs’deki St. Etienne I mezarında, giriş iç silme köşelerinde tabana açılan kapı mili yuvaları salt kapı kanatlarının olduğunu göstermekle kalmaz, iç tarafa yerleştirildiklerini ve içe açıldıklarını da en iyi biçimde gösterir.

Açılıp kapanabilen bir kapıya ilişkin mil yuvası benzeri bir ize rastlanmayan örnekler için beklenen çözümü de Kayalidere mezarı verir. Mezarda dış kapı ve oda kapılarının, açıklıkları ölçülerinde kesilmiş ve çok iyi işçilikli üçtaş blokla kapatıldığı, yerinde buluntularla kanıtlanmıştır.

Tek odalı mezarlarda ise genelde kapı açıklığını kapama yönteminin kapak taşlarıyla basite indirgendiği anlaşılmaktadır. Bu küme mezarlarının kapı sistemlerini bir başka yöntemle çözüme yol gösterici örneklerden biri, yukarıda da değinilen Dayıpmarı’dır. Girişin tüm iç çevresini dolanan kanalcılığın bir kapak taşına yönelik olarak açıldığı bellidir; Yalın bir mezarda kapıya gösterilen böylesine bir özen,

¹³³ Çevik, 2000:34

mezarın yer düzeyinde kolay girilebilirliğiyle ilişkilidir¹³⁴.

Atabindi I benzeri, üstten girişe sahip mezarlardan günümüze kalan izler, giriş bölümlerinin üstüne çoğu zaman bir kapak taşı konulduğunu gösterirken; Atabindi I ve Kale İsmail Ağa mezarları girişlerindeki çerçeve, Doğubayazıt mezarı alt kesime geçiş açıklığından da anlaşılıyor ki- kapak yuvası olarak yapılmışlardır. Kapak, mezarın girişini güvenceye aldığı gibi bu türde beklenen, kar ve yağmur sularının doğrudan içeri girmesi sakıncasını gidermek içindir de. Salt kapakla yetinilmeyip, suyun geliş yönüne açılan ve girişi kuşatan yarım ay biçimli bir kanalcık da belli ki bu akıntıları mezar girişinden uzaklaştırmaya yöneliktir. Urartu kaya mezarlarında cephe mimarisine çoğu zaman önem verilmediği, hatta girişlerin gizlendiği görülmektedir. Bulundukları kaya yüzü işlenmeye uygun düzlükte olanlarda bile yüzeylerde giriş dışında bir işçilik olmadığı dikkat çeker. Urartu yalınlığına uygun, cephesel mimariden kaçışa karşı örnekler de vardır. Bunlardan ikisinde kabartmalarla, birinde dev panellerle önyüze ağırlık verilmiştir. Doğubayazıt mezar girişinin iki yanına ve üstüne işlenen kabartmalar, Yeniköy mezarı giriş üstünde yer alan niş içindeki kabartma, salt iki örnekle de olsa Urartu'da kabartmalarla bezeli cephelerin de var olduğunu göstermektedir¹³⁵.

4.6.4.4. Ölü Yerleri

Mezarların varoluş nedenleri ölümlerdir. Bu nedenle de onların istekleri ve gereksinimleri doğrultusunda ve onlara özel döşemlerle donatılmıştır ölü evleri. Mezarların yapılış amaçlarına bağlı olarak, asal planlamada ilk göz önünde tutulan ve yakma (Cremation) ya da ceset gömme (Inhumation) olarak beliren gömme geleneğinin biçimlendirdiği ölü yerleri doğallıkla mezar tasarımı etkileyen ilk unsurlardandır. Doğrudan mezar tabanının kullanımı dışında, ölü koymaya ilişkin döşemler urneler, ölü yatakları ve ana kayaya oyulan ya da bağımsız duran lahitlerdir.

¹³⁴ Çevik, 2000:36

¹³⁵ Çevik, 2000:36

4.6.4.4.1. Urneler

Kaya oyuklarına ya da Karagündüz K5’de olduğu gibi doğrudan toprağa konulduklarını da bildiğimiz ölü kül ve kemiklerinin en çok urnelere doldurulduğu bilinmektedir. Ölüler bazen eşyalarıyla birlikte yakılmakta ve urnelere doldurulmakta, tam yanmayan büyük ceset parçaları da taşla parçalanmaktaydı. Bu işlemden sonra urnenin ağzı bir taş ile kapatılmaktaydı. Erivan, Iğdır, Dilkaya’da bu geleneği aydınlatıcı örnekler ortaya çıkarılmıştır. Her zaman aynı formda olmayan urneler çoğunlukla mutfak eşyası arasından seçilip kullanılıyordu¹³⁶.

Daima ağızları yukarı gelecek şekilde düz olarak yerleştirilen urnelar biçim yönünden bilinenleri yinelerler; Urartu için tipik olanlar parlak kırmızı cilalıdır, omuzları üzerinde tek, ikili ya da üçlü deliklere yer verilmiştir. Benzerlerine Iğdır, Nor-Areş, Adilevaz ve Dilkaya’da rastlanan bu türden mezarlarda da ölülerle birlikte kimi armağanlara yer verildiği, hatta cesedin giyinik olarak ziynet eşyalarıyla beraberce yakıldığı, yakma işinden arta kalan parçaların urneler içine konduğu anlaşılmaktadır. Kişisel süs eşyaları arasında taş boncuklu kolyeler, tunçtan süs iğneleri, yüzükler ve bilezikler sayılabilir. Bir kısım armağanlar ise urnenin dışına bırakılmıştır. Yakılmamış olan bu grupta tunçtan kemerler ön sırayı alır. İkiye katlanarak kullanılmaz duruma sokulmuş olan kemerler kül kabının dış yüzüne bitişik olarak yerleştirilmiştir¹³⁷.

Kaya mezarlarında ölü kül ve kemiklerinin konulduğu urneler mezarın çeşitli yerlerine yerleştirilebilmektedir. Duvarlarda özenle sıralanmışların yaygınlığı yanında mezar tabanına da yerleştirildikleri, bazı mezarların oda tabanlarında yuvarlak dipli urnelerin durabilmesi için açılmış oyuklardan da bilinmektedir.

Takalar, ölü çanağı, ölü armağanları ve bazı mezar eşyasının konulduğu yer olarak yüklendikleri birçok işleve koşut mezarlarda en sık rastlanan iç mimari döşemlerdir. Çoğunlukla yakma urnelerinin yerleştirildikleri ölü yeri işlevi yüklenmişlerdir. Üstü düz ya da kavisli biten takalar mezarın tüm duvarlarında

¹³⁶ Çevik, 2000:39

¹³⁷ Sevin ve dig., 1999:424

olabilmektedir. Ayakta kullanım göz önüne alınarak yerleri belirlenen takaların daha yüksek koddaki düzenlenmişlerine rahat ulaşabilmek amacıyla duvar diplerinde sekiler oluşturulmuştur¹³⁸.

Urneler genellikle kısa silindirik boyunlu, ağız kenarları dışa taşkın, yuvarlak gövdeli, omuzu delikli, pişmiş toprak ya da metal kaplardır ve arkeolojide yakma ocaklarıyla birlikte yakma geleneğinin en somut tanıkları olarak bilinir. Urartu’da ilk kez Iğdır, Arinberd ve Nor Areş buluntularıyla varlığına tanık olduğumuz bu geleneğin, yalnız halkın değil soylu sınıfın da benimsediği gömme biçimi olduğu en açık biçimde Van I (Argiştı), Van-VII (Kremation) , Atabindi I, Şirinkale II, Alişar, Altıntepe (**Resim 22**) ve Erivan urne takalarından anlaşılmıştır.

Takalara urnelerle birlikte ölü armağanlarının da konulduğu Altıntepe II, Erivan ve Dedeli I mezarlarından bilinir. Ölü armağanlarının “çoğunlukla önodaya bırakıldığı” savını, arka ve yan odalarda bulunan sekilerin varlığıyla bir arada savunabilmek güçtür¹³⁹.

4.6.4.4.2. Ölü Yatakları

Yakma ile sürdürülen ceset gömme geleneğine uygun döşemler de yapılmıştır. Sayısal açıdan olduğu gibi boyut ve nitelik olarak da biri birlerine göre bazı küçük farklılıkları olabilen ölü yatakları iki biçimde kümelenirler.

1-) Duvar içine oyulanlar 2-) Yerden yükselenler

Van V, Palu I ve Kaleköy ile örneklenen ilk kümede ölü yerleri mezar duvarları ortasına, içe doğru büyük bir niş biçiminde açılmaktadır. Ölü yatakları işlevleri gereği düz bir yüze sahiptir. Tanrıverdi I ve Kaleköy örneklerinde yatak dış yanlarında bir engel çıkıntısı vardır. Bunda amaç cesede güvenli bir “yatak” yaratmaktır.

Yerden yükselen 2. kümede ise yataklar, oda tabanında, ceset boyutunda bir duvarına bağlantılı uzanan ve başka benzerleriyle de kesişebilen sedir biçiminde ana

¹³⁸ Çevik, 2000:39-40

¹³⁹ Çevik, 2000:40

kayaya oyuludurlar. Çok odalı mezarlarda, özellikle de tek odalılarda çokça rastlanan bu küme tek odalılarda sayısal olarak değişkenlik gösterirken, çok odalılarda salt basamaklı ya da basamaksız olarak ayrılırlar. Ölü yatağı olan tüm mezarlarda oda boyutu belli ki, yatak sayısı ve uzunluğuna göre oluşmaktadır. Çok odalı büyük boyutlu mezarlarda bile arka odaların birbirlerinden çok ayrılmamaları bundandır.

Çok odalı mezarlarda çoğunlukla arka ve yan odaların kapıdan uzak yan duvarları boyunca ve girişin karşısındaki arka duvarın ortasına açılan büyük boyutlu, tabanlarında urne oyukları da bulunmayan nişler ölü yatağı işlevindedir.

4.6.4.4.3. Lahitler

I: Teknesi anakayadan oyulanlar ve II: Bağımsızlar olarak iki kümede incelenirler.

I: Mezarların en seçkin yerlerinde anakayaya oyulu tekneler Van-İçkale ve Kayalidere ile örneklenir. Yüzeysel de olsa yer altı oyma mezarlarından Kalecik’de başka bir örneği olan bu döşem yaygın değildir.

Kayalidere mezarının 3 nolu odasının kuzeybatısında sağ yan duvara koşut açılan 0.75 m. derinliğinde ve 1.50 m. uzunluğundaki teknenin ağzı çevresince kapak oturma profili bırakılmıştır. Kazılarda bu kapaktan küçük bir parça ele geçmiştir. Burney teknenin, “asıl mezar sahibinin, aile reisinin konulduğu yer” olduğunu savlar. Ancak bu kuşkuludur. Çünkü bu oda dipteki konumuyla ilk açılan değil aksine son açılanıdır. Ve bu en dip bölümde ilk ölen “ata”nın yattığını düşünmek olanaksızdır. Ayrıca gömü biçimi, gömülenin “büyüklüğüne” değil isteğe ve geleneğe bağlı bir seçenektir. Ve zaten lahit de bir yetişkinin zor sığacağı boyutlardadır.

Taştan, ana kayaya ve Özgüç’ün Altıntepe için önerdiği “ahşap olanlar” yanında, Patnos’da ne tür bir mezarda ele geçtiği bilinmeyen pişmiş-topraktan bir lahit teknesi ve Anadolu Medeniyetleri Müzesi’nde korunan “deri kaplı, kabartmalı, bronz bir tekne”, kaya mezarlarında taşınabilir bu tür teknelerin de beklenebilirliğini gösterir.

Lahitlerde sorun, taşınmış ve yerleştirilmiştir. Kaya mezarlarına genellikle dar ve uzun yollardan zorlukla geçilerek ulaşıldığı bilinmektedir. Örneğin Argıştı mezarına inen merdivenlerin genişliği yer yer 1.00 m'nin altına düşmektedir. Böylesine dar bir yoldan, taştan oyulmuş bir lahitin elle taşınarak geçirilemeyeceği bellidir. Üstelik kapı genişlikleri de çok zaman lahit girişine uygun değildir. Palu I ve II mezarlarının kapı genişlikleri 0.90–1.00 m. arasındadır. Bu mezarlarda büyük ve ağır taş lahitlerden çok ahşap ya da pişmiş toprak lahitlerin kullanılmış olabileceği daha akla yakın görünmektedir. Ele geçen iki taş lahitin de Altıntepe yer altı örme mezarlarında olduğu unutulmamalıdır. Bu tür mezarlarda çözüm farklıdır. Mezar tamamen örülüp üstü kapanmadan önce lahitler yerleştiriliyor olmalıydı. Zaten mezarın ve kapıların ölçüleri de bunun başka bir yolu olamayacağını göstermektedir. Altıntepe kitabında 18 no'lu çizimden ölçüldüğünde lahitlerin hiçbir kapıdan geçememektedir¹⁴⁰.

İçlerinde ölü koymaya ilişkin hiçbir mimari döşemin olmadığı Palu II, Divriği I. II. Mazgirt, I. II. Mergamendi ve İran'daki Zıngir Kale, Kale İsmail Ağa, Verahram, Karnıyarık II gibi örneklerde, sorunu taşınabilir ölü tekneleri çözerken, cesetlerin doğrudan mezar tabanına yatırılmış olduğu da unutulmamalıdır: Altıntepe II nolu mezarda “ölü mezarın güneybatı kesiminde tabana yatırılmıştır”. Ön Urartu Karagündüz oda mezarlarında 20-80 arası değişen cesetlerin bir kumaşa sarılı ya da giysili durumda mezar tabanına yatırıldığı anlaşılmıştır. Bu geleneğin Asur'da yaygınlığı bir yana, Urartu'nun Altıntepe II ve Dedeli yeraltı mezarlarında ilk durumlarıyla ele geçen iskeletler bu görüşü doğrular niteliktedir. Bu, hiç ölü yeri olmayan mezarlar için olduğu kadar, gerekenden az sayıda ölü yeri yapılan mezarlardaki çok sayıda cesedin yeri ve gömülmüş biçimi için de bir çözümdür¹⁴¹.

4.6.4.4.4. Toplama Birimleri

Kuyular, Mezarlarda en çok tartışıla gelen bu gizemli döşemler her zaman arka ve yan odalara yerleştirilmiştir. Kayalıdere, Palu I, Atabindi, Marifet ve boyutları farklı olsa da Kaleköy'de bulunan toplam 7 kuyuyla örneklenirler ve bunlardan sadece Kaleköy'deki kuyu, mezarların dışında yer alır.

¹⁴⁰ Çevik, 2000:44

¹⁴¹ Çevik, 2000:45

Kuyulu örneklerin en önemlisi Kayalıdere'dir: **(Çizim 18)** İki kuyuya sahip tek örnek olmakla birlikte, boyutlarda da ilk sırayı alır. Mezarın iki büyük arka odasına yerleştirilen kuyulardan, 5 nolu odadaki 6.90 m., 3 nolu odadaki ise 6.50 m. derinliktedir. İki kuyunun da ağız çevresi kapak taşı konulabilecek şekilde oyulmuştur. Aşağı doğru genişleyerek inerler. Tabanları 4 m'den fazla düzlüktür ve tabanında bir de işlevsel oyuk vardır. Palu I mezarının arka odası köşesine yerleştirilen kare ağızlı kuyunun biçimi Kayalıdere'dekiler gibi aşağı doğru genişlemektedir. Dolgu nedeniyle 2.90 m'den fazlası görülemeyen kuyunun iç duvarları iyi tıraşlanmıştır: Özenli bir kaya işçiliği gösterir. Kuyunun içindeki molozlar arasında bulduğumuz parçalar bir araya getirildiğinde 0.60x0.60 m'yi bulan düzgün blok, 0.60x0.60 m. ölçülerindeki kuyu ağzına denk gelmektedir. Kapak bulunmamış olsaydı bile, kuyu ağzının kapatılmadığını yine de söyleyebilecektik: Kare açıklık kapağın tam oturabileceği biçimde profillendirilmiştir¹⁴².

Buluntusuzluk ve tüm mezarları içeren yaygınlıkta olmayışları işlevleri konusunda kesin bir yargıya varmamızı güçleştirir. Yine de bu konuda bazı öneriler vardır: Burney "sarnıç", "ölünün ikinci yaşamında kullanacağı kutsal su kuyusu", "atık kuyusu" ve Piotrovski, "Transkafkasya geleneğinde kuyu biçimli mezar odası" olarak yorumlar. Adilcevaz H kayalığındaki I no'lu oygu mezarında ortaya çıkarılan, odanın arkasına süpürülmüş ceset artıkları ve ölü eşyaları, Urartu'da, yenilere yer açmak amacıyla eski ölüleri mezar arkasına toplama geleneğinin var olduğunu düşündürmektedir. Ancak Adilcevaz mezarında izlenen bu geleneğin kaya mezarlarındaki kuyularla karşılandığında ilişkin kesin veriler ele geçmemiştir¹⁴³.

Işık, kuyuların işlevi konusunda Hitit tanıtı bir öneri getirir: "Yer altı Tanrıları'na ilişkin kurban kuyusu", Hitit metinlerindeki kurban töreni anlatımlarından yola çıkarak savlanan bu düşünce, kuyuların mezar içinde ikinci planda kalışları yanında ağız yapılarındaki küçük boyutluluk ve niteliksizlik nedeniyle törensel bir havaya uymamaktadır ve de Urartu'da tanıtsızdır. Hitit metinlerindeki bu törenlerin Boğazköy'de bile hala somut mimari bir karşılık bulamamasına karşın, törensel kuyuların ya da kuyu yapıların çağrıştırdığı Hitit ölü

¹⁴² Çevik, 2000:46

¹⁴³ Çevik, 2000:47

kültüne ilişkin ritüeller, konuya aynı boyutta başka yorumlar da getirebileceğini göstermektedir¹⁴⁴.

Urartu kaya mezarlarında bulunan kuyuların işlevi için en uygun seçeneğin “atık kuyusu” olduğu görünmektedir. Kuyuların boyut ve sayıları bunu başka bir açıdan destekler niteliktedir. En büyük boyutlu iki kuyunun bir arada Kayalidere’de olmasının tek nedeni bu mezarın Urartu’da en büyük boyutlu mezarlardan olmasıdır. Yani, ölü geliş yoğunluğuna uygun büyüklükte yapılmıştır. Kayalidere’de ele geçen birkaç parça kemik ve birkaç küçük buluntu dışında, kaya mezarlarındaki çukurların atık işlevli olduğunu tam belgeleyecek buluntuya henüz sahip değiliz. Ancak, Urartular’ın atalarına ait Karagündüz Ön Urartu örnekleri bunu destekleyecek çok çarpıcı görüntüler içerir¹⁴⁵.

Atık odaları, Ölü kültü tapınımlarına da sahne olan, büyük boyutlu ve nitelikli yönetici mezarlarında bu gereksinimin daha özenle ve farklı karşılanacağı doğaldır. Buna bağlı olarak bu tür mezarlarda atık birimi, en uygun çözüm olarak atık kuyusu ya da ikincil nitelikte ve konumda bir atık odası biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Atık odasının en güzel örneği düzensiz tasarına karşın tamamen düzleştirilerek bitirilmiş duvar işçiliğiyle bu iş için açıldığı kuşkusuz görünen Palu III’ün arka odasıdır. İçleri kemiklerle dolu olarak ortaya çıkarılmış atık odalarına sahip St. Etienne mezarları bu konuda en açık örnekler¹⁴⁶.

4.6.4.5. Ölü Kültü

Urartu ölü gömme geleneğinin en önemli tanıkları kuşkusuz kaya mezarlarındaki kült elemanlarıdır. Bugüne dek çoğu bilinmeyen 47 kaya mezarı ile toplam 50’nin üzerinde kült döşemi mezarların en önemli ve ilginç yanlarını oluşturmakta ve bilinmeyene ışık tutmakla özgün bir yer almaktadırlar. Bunlar özde aynı amaca yönelik olmalarına karşın, her mezarda farklı yapıda olabilmektedirler. Atabindi I, Hasanova III ya da Sangar’daki türden özenle düzenlenmiş ve kült döşemlerinin birkaçını bir arada barındıran mezar içi alanların yanı sıra, aynı işlevin

¹⁴⁴ Çevik, 2000:47

¹⁴⁵ Çevik, 2000:48

¹⁴⁶ Çevik, 2000:49

yalın bir çukurla karşılandığı Pasinler, Hasanova II, Divriği I, II ve Yeniköy gibi örneklerde vardır; bu döşemlerden tek birinin olmadığı mezarlar da¹⁴⁷.

Bazı bölgelerde yoğunlaşan örnekler olmasına karşın, bunların hiçbiri tamamen bir yöreye özgü olmadığı anlaşılmaktadır. Tutak'da rastlanan bir kült unsuruna Palu'da, Kaleköy ya da Varto'dan bilinen bir mimari elamana Van'da, Mazgirt'te rastlayabilmekteyiz.

Doğu Anadolu'da derlenen, daha önce bilinenlerle birlikte toplam 46 kaya mezarının 27'sinde belgelenen kült döşemleri, ilk bakışta çok çeşitli görünmelerine karşın 3 ana kümeye ayrılmaktadır: “Nişler”, “Çanaklar” ve “Alanlar”. Kaya mezarlarının hem içinde hem de dışında rastlanabilen bu döşemlerden başka bir de “Tekiller” vardır: Bunlar I. Argiştı mezarı duvarları boyunca eşit aralıklarla yerleştirilen stilize hayat ağaçları, aynı mezarın ana odası ve Kayalidere mezarı duvarlarında açılmış simgesel basamaklar, Doğu Bayazıt mezarı yüzündeki kabartmalar ve Atabindi mezarları üst alanındaki oluklardır¹⁴⁸.

Nişler, pek çok kültürde olduğu gibi Urartu dininin de, tapınının odaklandığı, tanrıya yönlendirici bu eski Anadolu kült unsurunun hem ölü ve hem de diri tapınımlarında çok yaygın olarak kullanıldığı Urartu'nun her bir yanına dağılmış çok sayıda ve değişik formda nişden anlaşılmaktadır. Salt ölülerle ilgili bir döşem olmadığından mezarlarla ilgili ya da ilgisiz alanlarda bulunabilen nişler, stelli-stelsiz ya da sunu çanaklı sunu çanaksız olarak değişebilmektedir¹⁴⁹.

Stellerin daha çok ölülerle birlikte anıldığına tanık olmamızla birlikte bir alanın ölü kültüyle ilişkili olup olmadığını salt stellerin ya da nişlerin varlığıyla öne sürmek de yanlıştır. Bu da mezarla ilgisi olmayan, Yeşilalıç benzeri örneklerin varlığından anlaşılmaktadır. Ve zaten Alniuni taş atölyesinden bildiğimiz taşınabilir altlıklar da örneklerin bilinenden çok daha yaygın olduğunu göstermektedir. Niş ve steller arasında bir birliktelik kuralı olamadığı, birbirlerine şaşılasi derecede benzeyen Meherkapı ve Pagan (Yeşilalıç) nişlerinden bellidir. Pagan nişi önünde üçlü

¹⁴⁷ Çevik, 2000:49-50

¹⁴⁸ Çevik, 2000:50

¹⁴⁹ Çevik, 2000:50

düzenlenmiş dikme zıvanalarına ilişkin delikler varken Meherkapı'da bu yoktur. Yine Analıkız nişleri stelleriyle ele geçmişken, Pertek, Umudum, Kemah gibi çok sayıda niş stelsizdir. Bu olgu mezarlarda da çıkar karşımıza: Tapınım nişi içinde stel görüntüsüyle düzenlenen Sangar'a karşın Şirinlikale nişi stelsizdir¹⁵⁰.

Mezar dışı kümesini oluşturan örnekler, mezarların yüzünde ya da yakınlarında olabilmektedir. Atabindi, Umudum, ve Kaleköy'de nişler mezarın yakınlarına yerleştirilmişken, Van VII, Palu III, Yeniköy ve Bağın II'de de giriş yüzüne açılmışlardır.

Atabindi kayalıklarının kuzeydoğu dibinde ve Umudum mezar kayalığının kuzeybatı dibinde açılan iki niş, alta doğru genişleyen, düz bitimli formlarıyla birbirlerine konum ve biçim açısından tam benzerken, diğer örnekler bu yönlerden farklılaşırlar: Kaleköy'de mezar kayalığı batı yüzünde, aynı kodda yan yana açılmış iki mihrap, Altıntepe dikmetaşlarını çağrıştırmaya ince uzun ve üstü kavislidir. Kaleköy örneği dışında bu tür nişler yürüme düzeyinde yapılmışlardır ve de önlerinde törenlere uygun yeterli alanlar vardır. Hatta Atabindi nişinin yanında, Analıkız ve Meherkapı nişlerinin yanlarındaki, törene katılan din adamlarının oturdukları içbükey oyulmuş düzenlemeler bile vardır.

Van VII, Palu III, Yeniköy ve Bağın II örnekleri özde diğerleriyle aynı olmakla birlikte konum ve biçimde bazı farklılıklar içerirler. Anıtsal cephe kaygısında olmayan Urartu mezarları aksine bu dört örnekte, girişlerle birlikte özenle açılan nişler mezar cephelerini görkemli hale getirmiştir. Mezar dışı kümesinin en çarpıcıları olan Yeniköy ve Palu III örnekleri, niş biçiminde birbirleriyle tam benzerdirler. Ayrılıkları konum ve bezemeden kaynaklanır: Palu'da giriş yanına, Yeniköy'de ise açıklığın üstüne yerleştirilmiştir. Diğer önemli farklılık da, Yeniköy nişi içine bir kabartmanın yerleştirilmiş oluşudur. Palu III örneği mezar girişinin hemen doğu yanında açılmıştır ve onunla aynı önalanı paylaşır. Niş alta doğru hafif genişler ve üstü kavislidir¹⁵¹.

¹⁵⁰ Çevik, 2000:51

¹⁵¹ Çevik, 2000:52

Çanaklar, en yoğun rastlanan kült döşemleridir. Adı gibi, çanak biçiminde ana kayaya oyuludurlar. Yuvarlak form, Kaleköy’de olduğu gibi zaman zaman bozulabilmektedir. Burada önemli olan sunu amaçlı çanaklarla, urnelerin dik durabilmelerine yönelik açılmış oyukların ve dikmetaş zıvana yuvalarının birbirlerine karıştırılmamasıdır. Bu karışıklığı da döşemlerin farklı boyutları ve formları önlemektedir. Urne için olanlar daha yüzeysel ve küçüktür. Dikme yuvaları ise yuvarlak değildir. Boyutlar yanında, örneğin, sunu çanaklarının tek durmaları, kümeler halinde de olabilen urne oyuklarına göre, mezarda yer seçimi gibi başka bir fark oluşturmaktadır. Mezarların iç ve dışında rastlanan çanakların en ilginç yanları salt tabanda değil duvar ve tavanda da olabilmeleridir¹⁵².

Dinamitle havaya uçurulmuş Sürbahan mezarı dış parçalarından birinde, yanyana açılmış kötü işçilikli iki çukur; Hasanova III mezarının hemen dışında oyulan çanak ve Divriği I mezarı kapı dışındaki yükseltiye özenle yerleştirilmiş çanak bu türün mezar dışında açılmışlarına örneklik ederken, Atabin-di’nin üst kayalığında saptanan delik, sanki dış ve iç sunu çanaklarının ne denli iç içe olduğunu anlatırcasına mezar ön odasına açılmaktadır. Bu, mezar dışı ölü tapınımlarını içeriyle bağlantıya sokan çok ilginç bir kült döşemidir. Aynı mezarın, iç tapınım alanı ortasına sunulara yönelik olarak bir kaya çanağı açılmıştır. Bu çarpıcı düzenleme, ana nişin önünde yerleşik çanaklarıyla Şirinlikale II ve Sangar’da vardır. Şirinlikale I ve Palu III mezarlarının ortak yanları da bu mezarlardaki sunu çanaklarının hemen ana girişten sonra yerleştirilmiş olmasıdır. Yeniköy örneğinde döşem, çanaklıktan çıkıp yuvarlak bir çukur halini almıştır. Sunuya ilişkin en büyük boyutlu çanak budur. Bu büyümede, kutsal armağanlar bırakılıp, kurbanların kesildiği yer özelliğini bugüne dek yitirmemesinin de payı vardır. Kaleköy ve Hasanova II mezarlarında, ana oda tabanında çok sayıda irili ufaklı oyuk ve çanak vardır. Ancak bu oyuklardan bazıları tabana yerleştirilen urnelere aittir. Mezarların dış ve içlerinde olabilen bu tür çanakların sıvı, özellikle de “su” sunusuna yönelik açılmış oldukları anlaşılmaktadır¹⁵³.

¹⁵² Çevik, 2000:54-55

¹⁵³ Çevik, 2000:55

Kaya çanaklarına mezar duvarları ve tavanlarında da rastlanmaktadır. Ölü kültüne ilişkin en gizemli örnekler duvar ve tavandakilerdir. Hiçbir işleve sahip olmayacak biçimde salt simgesel olarak düzenlenmiş bu türün bir örneği Hasanova III mezarı arka odası tavanına oyulmuştur. Diğerlerinde olduğu gibi formları yuvarlaktır. Hasanova I mezarı bu konuda en çarpıcı örneği içerir. Mezar dışı duvar çanaklarına Divriği ve Atabindi örneklik eder: Pertek ve Harput gibi daha birçok açık hava tapınağından benzerlerinin bildiğimiz, derinliksiz, küçük boyutlu ve yuvarlak biçimli çanakların simgesel oldukları anlaşılmaktadır¹⁵⁴.

Alanlar, Ölü kültüne ilişkin niş, çanak, kuyu gibi döşemler yanında bir de mezarların dışında ve içinde onlarla organik bir bağ içinde oluşturulmuş, değişik boyutlarda alanlar söz konusudur ki bunlar daha önce anılan döşemleri de içerirler. Mezar içinde olanlar, çok büyük boyutlu tutulmuş ön odalar biçiminde yansılar. Önemli merkezlerde karşılaşılan çok odalı mezarlarda olabilen bu salonların “gömme” yanında başka işlevler de yüklendikleri, içerdikleri kült döşemlerinden bellidir. Başkent mezarlarının büyük boyutlu dördü ile Atabindi, Kaleköy, Kayalidere, Palu ve Sangar en iyi örnekleri oluşturur. Çoğunlukla mezar dışında da kült alanlarına sahiptirler. Bunlar belli ki ölü törenlerinde gerekli alan ihtiyacını karşılayacak boyutlarda düzenlenmişlerdir. Ve mezarın niteliği ve boyutlarına bağlı biçimlenirler. İçerde yapılamayacak ölü yakma gibi törenlerin varlığı dış kült alanlarını da zorunlu kılmaktadır. Ve zaten tören için gelen insanların, tapınaklara girmedikleri gibi bu mezarlara da giremedikleri düşünülmelidir. Daha önce onlarca yönetici ölüsünün gömülmüş her yanın değerli ölü armağanları ve mezar eşyalarıyla dolu olduğu mezara herkesin girememesi gerekir. Bu işi sadece din ve mezar görevlileri yapmış olmalıdır¹⁵⁵.

Van “yakma mezarı” olarak bilinen ilk örnekte, birbiriyle bağlantılı iki mezar önü alanına, Kale kayalıklarının güneydoğu ucunda inilmektedir. İnişi 20’si hala izlenebilen basamaklar sağlar. Mezar girişi kodundaki ilk düzlüğün, girişi rahatlatmak için açılmış olabileceği ileri sürülebilirse de, buradan basamaklarla ulaşılan aşağı alanın ölü kültüne ilişkin açılmış olması gerektiğinde kuşku yoktur.

¹⁵⁴ Çevik, 2000:56

¹⁵⁵ Çevik, 2000:57

Kendi içinde de kademelenen alanın alt konuna bir ayakçakla inilmektedir. Hiçbir kült döşemi olmayan alanların mezar girişi üstünde bir “boğa boynuzu” gibi iki yana uzanan, tapınım araçlığı dışında bir işlev yüklenemeyecek olan döşeme yöneldiği anlaşılmaktadır: Döşemin mezar girişiyle birlikte düzenlendiği ve giriş olmadan ulaşılacak istenen formu tek başına oluşturamayacağı bellidir. Van Neftkuyu ve İçkale mezarlarının ortak önalanları salt giriş amacını aşan boyutlardadır ve Neftkuyu’nun yüzünü çerçeveleyen büyük “panolar” alanın önemini vurgular niteliktedir. Van Doğu odaları mezarının önyüzü boyunca uzanan tören sekisi ile, yer seçiminden işçiliğine ve mezar boyunca 7 m’yi aşan enine dek her anlamda özenli mezar önü alanına inen, ortalama 3.5 m’lik anıtsal basamaklar buranın törensel işlevinde kuşku bırakmaz¹⁵⁶

4.6.5. Mimari Bezemeler ve Kabartmalar

Urartu kaya mezarlarının en şaşırtıcı yanlarından biri de, anıtsal boyutları ve nitelikli işçiliklerine karşın iç ve dışta bezemesiz olmalarıdır. Salt iki kentte rastlanan ahşap öykünmesi giriş uçları da bu yalınlığı bozacak boyutta değildir. Üstelik bu “birkaç örnek”te de bezeme sadece içerdedir: dışarıdaki “tasarlanmış yalınlığı” etkilemez. Çoğu kültürde olduğu gibi Urartu’da da kaya mezarları konut gibi diğer yapıların konstrüksiyonlarından etkilenmiştir. “Ölü evi” olarak düşünüşlerine bağlı olarak, bu dünyadaki evleri taklit ederler. Bilinen Urartu konutlarının tasarımları ile kaya mezarlarının tasarımları arasındaki farklar da birinin kayaya oyulmuş diğeri ise inşa edilmiş olmasından kaynaklanır.

Duvarlarında mimari bezeme taşıyan örneklerden dördü Başkent’te, biri de Kaleköy’dedir.

Van-İçkale ve Neftkuyu ile Kaleköy mezarlarının ortak yanları içlerinde ahşap yapı benzeri mimari bezemelere sahip olmalarıdır. İçkale ve Neftkuyu’da tonoz başlangıcı dişli silmelerle çevrelenmiştir. Bunlar, konutlarda tavanı taşıyan yarım yuvarlak giriş uçlarının kayaya uygulanmış biçimleridir. İçkale’de tek sırada izlenen bezek, Neftkuyu’da çiftleşmiştir. Neftkuyu’nun diğerlerinden farklı yanı, arka odanın

¹⁵⁶ Çevik, 2000:57

da önoda gibi iki sıralı kuşakla çevrilmiş olmasıdır. Ön odasının daha yüksek ön yarısını vurgulayıp ayırarak giriş bölümünü anıtsallaştıran “kiriş uçlarıyla” Kaleköy mezarı bu mimari bezemenin en yoğun kullanıldığı örnektir. Mezarda arka girişi üç yandan iki sıralı bezeme kuşağıyla çevrilidir. Bu örneklerin ortak yanları, bezemelerin sadece birbirine bağlı yuvarlaklardan oluşması ve tavanı duvarlardan ayıran sınırdaki kullanılmış olmalarıdır¹⁵⁷.

Sadece Van-I Argiştı mezarıyla örneklenen bir bezeme daha vardır: Stilize hayat ağacı. Mezarın tüm duvarları boyunca her kapı ve taka arasına birer bezek kazınmıştır. Aynı düzlemde sıralanan bezek ortalama 0.25 m’lik kare alan oluşturur. Kenarları iç bükeydir. Ortasında bir delik oyulmuştur. Ortadaki bu delik, bezeme yanında işlev de yüklendiğini göstermektedir.

Urartu’da bağımsız yontu ve kabartma gibi plastik sanatların pek yaygın olmadığı bilinmektedir. Mezar yüzüne kabartma yapma geleneğinin yaygın olmadığı da bu uygulamanın yalnızca iki mezarda olmasından anlaşılmaktadır. Ayrıca, Van-Neftkuyu ve Doğu odaları mezar alnaçlarının nitelikli bir kaya işçiliğiyle düzeltilmiş ve hatta dev panellere bölünmüş olmasına karşın, bu çok uygun zeminlere kabartma yapılmaması ve benzeri diğer örnekler bunu doğrular.

İki örnekten biri olan Yeniköy mezarı alnacına yerleşik niş içindeki tek kabartmada, elleri önde profil duran, bir figür işlenmiştir. Kabartmada büyük oranda tahrip olduğundan ayrıntılıca belirlenememektedir. Doğubeyazıt’ın iyi tanınan kabartmasının solundaki figürle benzeşir. Ancak, bu bir niş içinde olmasıyla farklılaşmaktadırlar. Geniş bir alana yayılmış, çok betili bir anlatım kuşağı oluşturulması ile Doğubeyazıt örneği Urartu’da tektir. Huff tarafından ayrıntılıca tanıtılan mezarın kendisi de iki katlı planıyla Urartu’da benzersizdir. Mezar bu yönü ve konulu kabartmasıyla benzerlerini Akamenid ardıllarında bulur¹⁵⁸.

¹⁵⁷ Çevik, 2000:71

¹⁵⁸ Çevik, 2000:72

4.6.6. Köken Sorunları ve Etkileşim Alanları

Genellikle soylulara ait olduğu anlaşılan Urartu kaya mezarları, başkent Tuşpa başta olmak üzere devletin tüm sınırlarına yayılmasına rağmen, bu tip mezarların nasıl ortaya çıktığı bilim çevreleri tarafından henüz açıklanamamıştır.

4.6.6.1. Asur İlişkisi

Köken saptamanın ilk koşulu, tarihsel ve coğrafik olarak yakın, kültür ve sanatta da sık ilişkileri olan komşu budunlara yönelmektedir. Bu bağlamda, İran, Kafkasya ve Anadolu’da Urartu kaya mezarlarına öncül bir kaya mezarı aramak boşunadır. Bilinen tek örnek Yeni Asur Çağı’na tarihlenen (1100–612) bir Asur yapıtıdır ki, o da kayalara oyulmuş bir oda mezar değil, bir yer altı kuyu mezarıdır ve de tekildir, öncü olamaz.

Kayaların içine, odalar biçiminde oyulmuş erken örnekler olmamasına karşın, yeraltına taşlarla örülmüş Urartu öncesi oda mezarlar özellikle Asur’da yaygındır. Bu türde Anadolu, Asur etkili ilk ürününü Kültepe Ib’de vermiş, Hitit Gavurkale’sinde sürdürmüştür. “Erken Demir Çağ’da Van ve Patnos çevresinde sıkça görülen, Urartu içindeki yaygınlığını Altıntepe, Erivan, Alishar ve Taniktepe gibi örneklerle belgeleyen, yeraltına taşlarla örülü tek ya da çok odalı mezarlar; yapılış tekniğinde değilse bile, genel tasar, iç düzenleme ve gömü geleneğinde kaya mezarlarından ayrılmazlar.

4.6.6.2. Mısır İlişkisi

Urartu kaya mezarlarının kökeni konusunda en tartışmalı kaynak Mısır’dır. Kaya mezarı geleneğinin yaygın olarak izlendiği ve Urartu öncesi kaya mezarına sahip tek uygarlık olan Mısır’ın Urartu’ya bu konuda öncülük yapmış olması tarihsel ve özellikle coğrafi uzaklığından dolayı olanaksız görünmektedir. Kızıldeniz’in doğusunda, Nil Vadisi boyunca yayılan Mısır’ın kaya mezar geleneğini aracısız verebilmesi zordur. Kaldı ki, Mısır örnekleri tamamen farklı mimari ve teknik özellikler içermektedir. Ve kendi içlerinde bile süreklilikleri yoktur. İnce ve çok uzun dromosla girilen, genellikle içerde sütunların taşıdığı uzun mezar odaları Mısır

tapınak mimarisiyle eş görünüm içerisindedir. Bu çarpıcı ve farklı manzara Beni Hasan mezarlığında da hakimdir.

4.6.6.3. Mezopotamya-Doğu Akdeniz

Nil Vadisi'nde durum böyleyken, Akdeniz'in doğu sahillerine, Mezopotamya'ya doğru çıkıldığında önemli bir nekropolle karşılaşılır: Silwan, Kidron Vadisi'ndeki Silwan Köyü kayalıklarında 60 kaya mezarından oluşan zengin bir nekropol vardır. Bunlarla Urartu örneklerini karşılaştırmak, Urartu kaya mezarlarının kökeni açısından büyük önem taşımaktadır. Çünkü Ussishkin Urartu kaya mezarlarının kökeninde Mısır'ı aramakta ve taşıyıcı olarak da Fenikeliler'i göstermektedir¹⁵⁹.

4.6.6.4. Akamenid İlişkisi

En erken kabartmasında kanatlı güneş kursu içindeki betisine bir Urartu tacı kondurmuş olan Dareus I, Akamenid'de görülecek başka Urartu etkilerinin de habercisiydi.

Van kayalığındaki, olasılıkla en son mezar olarak da Akamenid dönemine geçişi kolaylaştıran Küçük Horhor mezarı, ince uzun bir ön alana bağlı arka bölümlerden oluşan planıyla, Dareus mezarı yanısıra, III ve V nolu mezarlarla tam bir uyum içindedir. Üstü düz örtülü birçok Urartu kaya mezarı bu yapılarıyla benzerlerini bulurken, Neftkuyu ve İçkale gibi tonozlu ön odaları olan mezarlar da Akamenid'de II ve VI no'lu mezarlarla örneklenirler. Ana planlamadaki benzerlikler bazı ayrıntılara dek inebilmektedir: Çoğu Urartu mezarında karakteristik olan takaların Dareus mezarında da oluşu bunu doğrular, Altıntepe ve Patnos örnekleriyle bildiğimiz üstü yuvarlaklaşmış lahit kapakları Akamenidler'in II ve V nolu mezarlarından da bilinir¹⁶⁰.

¹⁵⁹ Çevik, 2000:95

¹⁶⁰ Çevik, 2000:98

4.6.6.5. Frig İlişkisi

Kaya mezarlarının yayılmada en güçlü atılımı Urartu-Frig ilişkilerinde yansılır. Bu etkileşim, Frig uygarlığının oluşumuna ilişkin sorunların çözümünde de yol gösterici olur. Anadolu'nun kaya işçiliğinde döneminin en üretkeni ve beceriklisi Urartular'ın başka sanat dalları yanı sıra kaya anıtlarında da Frigler'e örneklik ettiklerine daha önce Lehmann-Haupt, Bittel, Von Loon ve Forbes gibi bilim adamları da değinmişlerdir.

Doğu'dan ve Anadolu'dan aldıklarını Batı'ya aktarmadaki rolünü başarıyla oynayan Frig'in, tarihsel ve kültürel olarak en çok iç içe olduğu topluluk Urartu'dur.

5. URARTU DÖNEMİ ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİ

Tarih öncesi çağlardan beri kayaların kutsallığı ve ölümsüzlüğü bilinmektedir. Eski doğu toplumlarında olduğu gibi, Urartular da kayaların sağlamlığından, kalıcı ve koruyucu gücünden yararlanmak amacıyla üzerine yazılar yazıp, tasvirler yaptıkları gibi, tanrı ve kral kabartmalarını da kayalardan yaparak, varlığın sonsuza değin süreceği inancının kesinlik kazanmasını sağlamışlardır. Böylece ruhun, resim ve kabartmalarda simgesel olarak yaşadığını düşünüyorlardı. O çağlardaki yaygın olan inanca göre ölümsüz olan taş, değişmeyen, yenilmeyen durağan yaşamın simgesi olmuştur. Yapraklanan ve yapraklarını yitiren ağaç ise, ölüm ve yaşam evreleriyle birlikte dinamik yaşamın simgesidir¹⁶¹.

Ölü gömme merasimleri ile ilgili bilgiler yazılı kaynaklardan çok arkeolojik kazılardan elde edilen çeşitli buluntulardan sağlanabilmektedir. Ortaya çıkartılan mezarlar ve bu mezarların inşa edildiği mezarlık alanındaki veriler, kazılarda bulunan çeşitli betimli adak eşyaları veya kemer, miğfer, mühür gibi kişisel eşyalar üzerinde yar alan betimlemeler, Urartu ölü gömme gelenekleri konusundaki kaynaklarımızdır. Urartu mezarlarının yer aldığı mezarlık alanlarında, kaya mezarlarının içlerinde veya önlerinde yapılan tapınmalar önemli bir yer tutar. Yukarıda da belirtildiği gibi son yıllarda özellikle Van Karagündüz, Van Kalesi Höyük, Dilkaya Höyük ve Ayanis Kalelerinde yürütülen arkeolojik kazılar, ölü gömme gelenekleri ile ilgili birçok verinin gün ışığına çıkartılmasını sağlamıştır¹⁶².

Urartu Krallığı'nın dini, Anadolu ve komşu devletlerin dinine sıkı sıkıya bağlıdır. Bu dinde yerli Urartu öğelerinden başka, Anadolu (Hurri ve Hitit), Mezopotamya (Assur-Babil) ve İran ötelerinde de sık sık rastlanmaktadır¹⁶³.

Urartu dini ile ilgili bilgileri iki kaynaktan öğrenmekteyiz:

1) Çivi yazılı belgeler 2) Kabartma ve resim sanatı.

¹⁶¹ Belli, 1982:237

¹⁶² Çilingiroğlu, 1997:99

¹⁶³ Belli, 1982:190

Tüm Eski Doğu toplumlarında olduğu gibi, Urartu toplumunun insanı da, tanrılara ve doğadaki çeşitli güç sahiplerine bir takım hayvanını adamakla kalmaz, onlara sık sık kurbanlar da sunar. Ehlileştirilen hayvan türlerinin bir bölümünün tanrılara ve ruhlara adanmasıyla, o hayvan türünden oluşan sürünün bereketinin artacağına inanılırdı. Tanrılara kurban edilmek üzere yılın belli günlerinde kesilen hayvanların yanı sıra, salgın hastalık, kuraklık, kıtlık, ittifak, sefer hazırlığı bayramlar, hasat mevsimi, galibiyet ve ölümler yüzünden pek çok nedenlerle de kurban kesilmiş olmalıdır¹⁶⁴.

Meher Kapı'daki tanrılar listesinde 25. sırada yer alan mağaralar tanrısı "Airaini" ye, Urartu kralları 1 sığır, 2 koyun kurban etmekteydiler¹⁶⁵.

M.Ö. 3. binde Sümerler'den beri tüm Eski Doğu toplumlarında olduğu gibi Urartular'da da yaygın bir gelenek halinde karşılaşılan kutsal ağaç motifleri-ölüm korkusu ve ruhsal karışıklıklar nedeniyle varlığın ölümden sonra yeniden hayatın süreceğine olan inancın karşılığı olarak ölümsüzlüğü simgelemektedir¹⁶⁶.

Hayat ağacının tasvirli sanat eserlerinde benzeme ögesi olarak betimlenmesinin yanı sıra, dinsel ve koruyucu işlevinin de yadsınamayacak derecede fazla olduğunu, hayat ağacına yapılan çok sayıdaki kült törenlerini yansıtan sahneler açık bir şekilde kanıtlamaktadır. Örneğin, askeri donatımı oluşturan silahlar üzerindeki hayat ağacına yapılan ilginç kült törenleri, tanrısal bir yaşam yenilenmesini ve varlığın ölümden sonra yeniden yaşayacağına olan inanç geleneğini açık bir biçimde yansıtmaktadır¹⁶⁷.

Urartular'da ölü gömme geleneği ile ilgili bilgileri arkeolojik buluntulardan öğrenebilmekteyiz. Urartu mezarlarında yapılan kazılar soncunda iki tür ölü gömme geleneğinin varlığı ortaya çıkarılmıştır:

1) Yakmadan gömü-ceset gömü (inhumasyon)

2) Yakarak gömme (Kremasyon)

¹⁶⁴ Belli, 1982:193

¹⁶⁵ Belli, 1981:29

¹⁶⁶ Belli, 1982:237

¹⁶⁷ Belli, 1982:194

Urartu Bölgesi'deki kaya mezarlarının tümü boş olarak günümüze ulaşmıştır, Van Loon, Van'daki kaya mezarlarının antik dönemlerde yağmalandığının anlaşıldığı bildirmektedir¹⁶⁸.

Gavurkale, Kalecik, Konakbey ve Kamışlı da incelenen tüm mezarlar da önceden soyulmuş olduğu için Kalecik'teki tekneli mezar hariç, cesetlerin mezar odasına ne biçimde gömüldüğü ya da bırakıldığı, olası kremasyonlar ve ölü eşyaları konusunda Sevin, elde fazla bilginin olmadığını belirtmektedir. Ancak Patnos yöresinden bir mezardan ele geçirildiği söylenen parçalar halindeki pişmiş toprak tekne, bazı Urartu Halk mezarlarında cesetlerin, Assur'daki gibi, pişmiş toprak sandukalara yerleştirilmiş oluşuna tanıklık edebilir. Ölülerini taştan lahitlere ya da kayaya oyulmuş sanduka biçimli çukurlara gömmeye âdetinin varlığı Altıntepe, Kayalıdere ve Van Kalesi İçkale Mezarı batı odası ve Kalecik oda mezarından bilinmekteyse de, Urartular'da pişmiş topraktan teknelerin var olabileceği ilk kez ortaya çıkmaktadır. Gerek basit yapıları Kalecik mezarında karşılaşılan kayaya oyulmuş ve gerekse Patnos kökenli pişmiş toprak tekne, Urartu Halk mezarlarında düşünüldüğünün aksine, gömünün yalnızca mezar odasının tabanı üzerine yapılmadığına, soylu kişilerde olduğu gibi, bazı cesetlerin tekneler içine yerleştirildiğine işaret etmektedir.

Adilcevaz oda mezarlarında ortaya çıkarılan iskeletler ve yakın urne içine bırakılarak gömülmüş birçok ölüye ait kalıntılar, bu mezarların tekrar tekrar kullanılmış aile mezarları olduğunu göstermiştir. Böylece, bu oda mezarların uzun bir süre kullanılmış oldukları anlaşılmaktadır¹⁶⁹.

Urartular ölülerine çok sayıda eşya vermişlerdir. Fakat bunlar genellikle kullanılmış, eskimiş, kırılmış eşyalardır; hatta bir eşyanın parçası veya parçalarıdır. Öğün, bu mezarlara bırakılan madeni kapların kırılmış veya eğilmiş olduklarını; bununda değerli eşyanın çalınmasını önlemek için düşünülen bir tedbir olduğunu ve bu âdete diğer birçok eski kültürde de rastlandığını bildirmektedir¹⁷⁰.

¹⁶⁸ Van Loon, 1966:60

¹⁶⁹ Öğün, 1974:445

¹⁷⁰ Özgüç, 1948:79

Öğün, ayrıca Urartuların ölülerine pek fazla önem vermediğini, Adilcevaz'daki mezardan öğrendiğimizi, bu oda mezarda eskiden gömülmüş cesetlere ait kemikler, urneller ve kırık parçalar halinde ölü eşyasına karışık bir şekilde, sanki çöplüğe atılmış gibi mezarın gerisine itildiğini söylemektedir.

Dedeli'deki oda mezar II'de bulunan iskelet ve Liç'te açılan mezarda, cesetler hocker tarzda gömülmüştür. Öğün'ün bildirdiğine göre, Dedeli oda mezar I'de iskeletler çok yıpranmış durumdadır ve iskeletlerin boyları bile tespit edilememiştir, sadece kafatasları tanınabilir durumda ele geçmiştir. İki iskelet de cinsiyetlerini belirten eşyalarla birlikte bulunmuştur. Birinci iskelet bir erkeğe, ikincisi de olasılıkla eşine aittir¹⁷¹.

Kadın iskeleti de büyük bir ihtimalle hocker tarzda gömülmüştür. Kalçasında ele geçen kemerin yanında çeşitli dokuma parçaları ele geçirilmiştir. Kadın, vücudunun sol tarafına olasılıkla da kocasına doğru yatırılmıştır. Mezarın girişinde, merdivenin sol tarafında büyük bir hayvan kemiğine ve yanmış (?) kemiklere rastlanılmıştır.

Liç'te de ceset gömüler, hocker tarzındadır. Bu mezarlıkta iskeletleri bir üçgen şeklinde çeviren 3 atın gömüsü açığa çıkarılmıştır. Hiç birinde eşya ele geçirilememiştir, bunlar toprağın aşağı yukarı 2.30 m. altına basit bir şekilde gömülmüşlerdir.

Altıntepe III. mezarda erkek iskeleti hocker durumda gömülmüştür. İskeletin başı kuzeybatıya bacakları da güneydoğuya doğrudur. İkinci mezardaki kadının başı doğuya, ayakları güneybatıya bakmaktadır. Bu, Urartu ölü gömme adetlerinde yönün önemi olmadığını göstermektedir¹⁷².

Habibuşağı'nda, urneler gömü çukuruna dik yerleştirilmişlerdir. Urne olarak kullanılan kaplar, bir Hitit Mezarlığı olan Ilıca'dakilere benzer biçimde toprak içine açılmış çukurlara yerleştirilmiş, etrafı ve üzeri toplanmış iri taşlarla tamamen

¹⁷¹ Öğün, 1978:666

¹⁷² Özgüç, 1969:21

örtülmüştür¹⁷³.

Habibuşağı'nda, taşlar bir taraftan mezarı gizlerken, diğer taraftan da urneleri dış etkilerden korumaktadır¹⁷⁴.

Urartu Bölgesi içinde bilinen tek urneli mezarların bulunduğu nekropollerden Adilceviz, Liç ve Iğdır nekropollerinin ilk ikisinde durum biraz farklı iken, Iğdır'daki örnekler Habibuşağı'ndaki urnelerin bu şekil gizlenmesinde en yakın paralellerdir. Bu nekropollerde urneler farklı yerleştirilmişlerdir: Urne ya tek olarak başlı başına bir mezarlardır ya da mezar odalarının içinde ceset gömüler başka urnelerle bir aradadırlar. Urnelerin farklı yerleştirilmeleri Frig Mezarlarında da görülmektedir¹⁷⁵.

Özellikle Iğdır (**Çizim 10**) ve Liç'te (**Çizim 12**) ele geçen urnelerde olduğu gibi, Habibuşağı nekropolünde de urnelerin ağzı ters çevrilmiş bir çanakla kapatılmıştır. Işık'a göre, Demir Çağı'nda Assur'da ve İran'da da görülen bu geleneğin Anadolu'daki öncüleri Ilıca ve Osankayası mezarlarının sakinleri olmalıdır. 3 no'lu mezardaki urnenin omuzu üzerinde tek bir delik vardır. Bu delik Urartu Dönemi Mezarlarında ele geçen, içinde yakılmış cesedin külü ve kemik artıklarının konulduğu farklı formlardaki pişmiş toprak veya bronz kapların hemen hepsinde bazen omuzda, bazen de karın hizasında tek ya da çift delikler; Anadolu'da Eski Tunç Çağı'ndan itibaren Urartular'a kadar devam eden bir ölü gömme geleneğidir. Barnett'in de bu deliklerin fonksiyonunu açıkladığı gibi, bu düşünce bu kez Grek dünyasında, özellikle mezar eşyası olarak kullanılmış beyaz zeminli lekythoslar üzerinde tasvir edilmiş sahnelerle desteklenmektedir¹⁷⁶.

Barnett, Iğdır'daki kremasyon âdetinin bu bölgeye özgü olduğunu, fakat Suriye ve Mezopotamya'da ise yaygın olduğunu bildirmektedir. Bu gelenek, Güney Kafkasya'da bilinmiyordu. Kremasyon, Orta Avrupa'da, Neolitik Dönemde

¹⁷³ Orthmann, 1967:35

¹⁷⁴ Işık, 1987:554

¹⁷⁵ Işık, 1987:555

¹⁷⁶ Işık, 1987:556

kullanılmıştır. Mezopotamya ve Suriye’de ise, erken dönemlerde görülür¹⁷⁷.

Şirinkale’de stel için ayrılmış nişlerde, libasyonun ölü kültü için yapıldığı anlaşılmıştır. Bu, Tuşpa yakınlarındaki Sangar’da da stel için ayrılmış nişlere benzer¹⁷⁸.

Bu yerin altına açılan çukurlara diğer bir örnek de, Palu’da I; kaya mezarının 3. odasıdır. Başka bir benzeri, Tuşpa- Argiştı I mezarında taban altına yapılmıştır. Bu ilginç kuyuların fonksiyonu Burney tarafından su kültü veya at kurbanı ile bağlantılı olarak açıklanmaya çalışılmıştır¹⁷⁹.

Van’daki kaya odasının ise, bir Columbarium’daki urneler içine konmuş yanmış cesetlerin de Urartu soylularına ait olduğu düşünülebilir, çünkü yoksul ya da zengin halk tabakalarından fertlerin ya da geniş ailelerin, kendilerine mezar olarak bu derecede büyük ve iyi işlenmiş bir anıt mezar yaptıramayacakları, bu anıt mezarı da başkentin kayalık yamaçları üzerine inşa edemeyecekleri kabul edilmelidir¹⁸⁰.

Kleiss, Karnıyarık’taki kaya odasının olasılıkla ölü kültüne hizmet ettiğini; odanın içindeki, kuyuların Doğu Anadolu’daki Kayalidere’nin Urartu mezarlarında da mevcudiyetini ve Karnıyarık’takinin daha itinalı işlendiğini bildirmektedir¹⁸¹.

Van Gölü’ nün kuzeydoğu kıyıları üzerindeki Ernis (Ünseli), 1935 yılından beri, bir rastlantı sonucunda ele geçirilen, Van Müzesi’ ne getirilmiş, içlerinde bazıları Eski Tunç Çağı’na ait 30 kadar kap ve bunların buluntu yeri olduğu kabul edilen bir taş sandık mezarla adını bilim dünyasına duyurmuştur. Ernis (Ünseli), Evditepe ve bunların batısındaki Alacahan 1962–1964 yıllarında kazılmış, 100 kadar extramural mezar ortaya çıkarılmıştır. Ernis-Evditepe’ de soyulmamış durumda 20 mezar arasında, iki farklı türün varlığı saptanmıştır.

¹⁷⁷ Barnett, 1963:194

¹⁷⁸ Işık, 1987:507

¹⁷⁹ Burney, 1966:107

¹⁸⁰ Sevin, 1982:157

¹⁸¹ Kleiss-Hauptmann, 1976:36

a) Hemen hemen tüm mezarlar tabanlarında ovale yaklaşan bir tasarı gösterirler, yani uzun yan duvarların ortası şişkin, uçlara doğru ise giderek daralan bir biçimleri vardır.

b) Duvarları bindirme ya da aşırma tekniğinde, yani sözde kemerlidir. Aşırma tekniği özellikle mezarların üst sıra taşlarında belirgindir. Ağır kapak taşlı, düz tavanlıdır.

Ölü eşyalarına göre, Ernis-Evditepe' nin ilk türe giren dromoslu mezarları, kişisel süs eşyaları ile birlikte silahları da demirden üretilmeye başladığı, İran'ın Demir II Dönemi ile paralellik göstermektedir. İran' da bu dönem yaklaşık olarak M.Ö. 1000–800 yılları arasına yerleştirilmektedir. Hem seramikler, hem de silah ve kişisel süs eşyalarından oluşan demir eserler, Ernis-Evditepe Nekropolündeki ilk grup mezarların şimdilik Ön-Urartu dönemine ait olabileceğini işaret etmektedirler; Sevin'in bildirdiğine göre, mezarların gerek mimari, gerek gömme geleneği ve gerekse mezar eşyaları yönünden, Urartu Dönemi'nde bilinen özellikleri taşımadığı görülür. Ernis-Evditepe mezarlarından üst üste gömüler içerenlerin daha çok M.Ö. 10. ve 9. y.y.' in ilk yarısı içine tarihlenebileceğine işaret etmektedir¹⁸².

Ernis-Evditepe Nekropolünün ikinci mezar türünü, dromoslu mezarlar oluşturur. Yapım tekniği açısından ilk türe girenlere benzeyen bu dromoslu mezarlar da tabanlarında ovale yaklaşan bir tasarıya, sözde kemerli ve üzeri ağır kapak taşlı bir tavana sahip olup, mezar odalarından ilkinde bir basamakla inilir. Bindirme tekniğinde örülmüş duvarları dışında, bu mezarlar, tasarı ve özellikle de gömü biçimi açısından ilk gruptakilerden farklıdır. Urartu Dönemi oda mezarları ve bu mezarlardaki ölü gömme adetlerini andıran özellikleriyle Ernis-Evditepe dromoslu mezarların, yalnızca mimari tanımlamalar ve gömü biçiminden yola çıkarak-eğer çağdaş değillerse bu mezarların ilk gruptakilerden biraz daha sonraya ait olabileceğine Sevin, inanmak istemektedir¹⁸³.

¹⁸² Sevin, 1987:40

¹⁸³ Sevin, 1987:40

6. ÖLÜ YAKMA MERASİMİ

Urartu’da gözlenen farklı mezar mimarilerinin, mezarın ait olduğu halk topluluğunun farklı ölü gömme geleneklerine bağlı olarak gelişmiş olması çok doğaldır. Yukarda da belirttiğimiz gibi aynı halk topluluğu içindeki farklı ekonomik yapıdaki kişilere ait mezarlar kalite ve mimari açıdan farklılık göstermektedir. En masrafsız gömü tarzı basit toprak ve basit taş mezarlardır. Ölülerin yakılarak bir urne içine koyulması ve böylece Dilkaya’da olduğu gibi doğrudan toprağa ve ya Igdır mezarlarındaki gibi yarıklarına veya birçok durumda her tür mezar içinde var olabilen nişler içine koyulmaları da yaygın ve masraflı olmayan bir uygulama şeklidir. Yakma gömünün genellikle fakir halk tabakası tarafından benimsendiği önerileri yaygındır. Yakmanın Urartu topraklarında yaşayan bir halk topluluğunun ölü gömme geleneği olabileceği, etnik olarak adlandıramayacağımız bu halkın yakılarak gömüldüğü varsayımlar arasındadır¹⁸⁴.

Urartu uygarlığında ölü-Yakma (kremasyon) âdetinin varlığı ve bu konunun ayrıntılarına yeterince değinilmiş değildir. İlk olarak Igdır, Arin-Berd, Nor-Areş ve Altintepe nekropollerinin bulunuşu sonucunda, Urartular’ın kremasyonu normal bir gömme biçimi olarak kullandıkları anlaşılmış fakat bu geleneğin yalnızca yada Urartu kökenli olmayan kimselerce benimsendiği tartışmasızca kabul edilmişti¹⁸⁵.

Ölünün yakılması durumunda da aynı tür merasim ve tapınmanın yapıp yapılmadığı kesin değildir. Urnelerin yanında veya içinde hayvan kemiklerinin bulunmamış olması farklı bir tapınma şekline işaret edebilir. Arkeolojik kazılar ölülerin mezarlık alanları içinde yakıldığını ve yakılan kemiklerin toplanarak “kıрма taşları” ile küçük parçalar haline getirildiklerini göstermiştir. Küçültülen kemikler ve küller bir urnenin içine konularak mezarlık alanına gömülmüştür. Urnelerin üzerleri bir veya birden fazla çanak veya kase ile örtülmüştür. Bu duruma ait güzel örnekler Van Ayanis Kalesi ve Dilkaya kazılarından elde edilmiştir. Kalenin doğusundaki yürütülen mezarlık kazılarında bir urnenin üzerinde düz durumda bir kâse ve kâseyi ters konularak örten ikinci bir kâse bulunmuştur. Düz duran kâsenin içinde ölüye

¹⁸⁴ Çilingiroğlu, 1997:97

¹⁸⁵ Sevin, 1982:151

sunulan ölü yemeğinin var olduğu rahatlıkla önerilebilir. Bu durumda yakma merasimlerinde de ölü yemeği merasiminin yapıldığı düşünülebilir. Urnelerin içinden elde edilen mühür, küpe, yüzük, fibula gibi kişisel eşyalar ölü armağanları hakkında bilgi verirler. Urne içine konulamayacak kadar büyük olan kemer ve miğfer gibi eşyalar ise katlanarak veya ezilerek urnenin hemen yanına bırakılmıştır. Yakma gömülerin, bir öneriye göre, ekonomik olarak daha düşük düzeydeki insanlara ait olduğu düşünülürse merasimlerin çok gelişmiş ve zengin olmadığı önerilebilir. Ancak bazı oda ve anıtsal kaya mezarlarında gözlediğimiz yakma gömüler için durum aynı olmamalıdır¹⁸⁶.

Ölülerin yakılarak gömülmelerinde, yakma derecesi, ileri, orta ve düşük olmak üzere üçe ayrılmaktadır. İnsanların genellikle ölülerini yakmak suretiyle ortadan kaldırma adetleri, mezara gömme, örtüp kapatma ve bir çömleğe (urneye) koyma biçimleri ile farklı uygulama tipleri göstermektedir. Deniz'in bildirdiğine göre, bu ayrıcalıklar, "yakarak ölü gömme" âdetinin hiçbir zaman etnik bir gruba, özel bir topluma maledilemeyecek kadar yaygın olduğunu göstermektedir¹⁸⁷.

Van-Dilkaya'da 1984 yılı kazılarında II no'lu mezar olarak adlandırılan mezarda, iskelet ele geçmemiştir. Mezar içinde olasılıkla yanmış iki adet kemik parçası ile bir çocuğa ait, kahverengi renk almış bir diş bulunmuştur¹⁸⁸.

Dilkaya mezarlık alanında kremasyonun varlığının kanıtlandığını bildiren Çilingiroğlu, 1986 kazılarında kremasyon türdeki mezarların hemen 'yanında bulunan "Yakma yeri" nin son derece İlginç olduğunu belirtmiştir. Geniş bir alana yayılan ve kalınlığı 1 m'yi aşan yakma tabanı içinden kemikler ele geçmiştir. Kemiklerden anlaşıldığına göre, yakma ya etli ya da etsiz, yığılı odunlar üzerinde yapılmaktadır¹⁸⁹.

1988 yılı Van-Dilkaya Höyüğünde, EE-15 açmasının batı sınırında yine bir yanmış toprak alanı ele geçmiştir. 1.20-1.70 m. ölçülerindeki bu alanda 0.06 m.

¹⁸⁶ Çilingiroğlu, 1997:102

¹⁸⁷ Deniz, 1987:119

¹⁸⁸ Çilingiroğlu, 1986:154

¹⁸⁹ Çilingiroğlu, 1988:234

kalınlığında sert yanmış bir katman açığa çıkarılmıştır, "söz konusu alanda ele geçen yanmış insan kemikleri burasının bir ölü yakma alanı olduğunu gösterebilir¹⁹⁰.

Van-Dilkaya'daki basit toprak mezarların bazılarının üstü birkaç yassı taşla örtülmüştür. Bu mezarların bazılarında ise çift gömü tespit edilmiştir¹⁹¹.

Iğdır'da ise, urnelere yapılan kremasyon gömü törenleri Güney Kafkasya'ya tamamen yabancıdır. Bazı araştırmacılar bunu Romalılarla bağdaştırırlar; ancak Columbarium'un tarihi bu gibi tezleri tamamen çürütmektedir¹⁹². **(Çizim 10)**

Urartu mezar türlerinin hemen hepsinde yakma gömü geleneği olabileceği, etnik olarak adlandıramayacağımız bu halkın yakılarak gömüldüğü varsayımlar arasındadır. Urartu mezar tiplerinin hemen hepsinde yakma gömü geleneğinin uygulandığı bilinmektedir. Hatta Van Kalesi'nin güneydoğu ucunda inşa edilen bir kaya mezarı içinde, yan duvarlarda yer alan nişler içine urnelerin oturabilmesi için açılmış 78 adet delik vardır. Aynı tür urne koyma yerleri Atabindi, Şirinlikale ve Dönertaş mezarlarında da görülebilir. Kaya mezarı inşasının ekonomik bazı güçlükleri beraberinde getirebileceği gerçeği dikkate alınırsa yakmanın sadece fakirlere ait olmadığı önerilebilir. Dilkaya mezarlık alanında aynı oda mezar içinde inhumasyon ve kremaasyon uygulamasının aynı anda var olduğu kanıtlanmıştır. Bir oda mezar içine gömülen kişilerin aynı aileye ait olma olasılığı, aynı aileden farklı insanların farklı şekilde gömülebildiklerini göstermektedir¹⁹³.

¹⁹⁰ Çilingiroğlu, 1990:250

¹⁹¹ Güleç, 1986:369

¹⁹² Barnett, 1963:193

¹⁹³ Çilingiroğlu, 1997:106

7. LIBASYON MERASİMİ

Mezarlık alanlarında veya Van Kalesi'nde Analı-Kız ya da Çavuştepe'deki gibi bazı açık hava kutsal alanlarında gerçekleştirilen bir başka tapınma şekli, sıvı kurban (libasyon) merasimidir. Kurban kanı, şarap ve su kullanılarak yapılan libasyonlar, her türlü dini törenlerde ve ölü gömme merasimleri sırasında uygulanmış olmalıdır. Kutsal alanlarda libasyon merasiminin yapıldığına dair en güzel örnek Altıntepe kazıları ile ortaya çıkmıştır¹⁹⁴. **(Resim 23)**

Steller önünde libasyon yapıldığına ait önemli bir başka kanıt, Meher Kapı yazıtında bir sığır ve bir koyun ile onurlandırılan ve bir Haldi kapısı olduğu bilinen Yeşilalıç'taki kaya nişinden elde edilir¹⁹⁵.

7.1 Stellerinin Kökeni

Steller önünde gerçekleştirilen sıvı kurban törenlerinin Urartu'ya nereden geldiği kesin değildir. Yeşilalıç örnekleri Urartu'da en erkene tarihlenen libasyon stelleridir. Üzerinde yazıt olan diğer bazı stellerin Urartu egemenlik sahası içinde farklı bölgelere dikildiği bilinmektedir. Ancak askeri faaliyetleri belgeleyen bu tür yazıt-steller önünde herhangi bir merasim yapılıp yapılmadığı bilinmemektedir. Urmiye Gölü'nün güneyinde yer alan ve Kral Menua tarafından, saltanatının ilk yıllarında ele geçirilerek Urartu topraklarına katılan Hasanlu yerleşim yerinde benzer stellere ait örnekler bulunmuştur¹⁹⁶. **(Resim 24)**

Özgüç Altıntepe'de görülen steller hakkında, “mezarların kuzey doğusunda ve I. mezara bitişik durumda, büyük bir açık hava mabedi, daha doğrusu, ölü kültü ile ilgili steller sahası keşfolundu”¹⁹⁷ olarak belirtmiştir. **(Çizim 29)**

¹⁹⁴ Çilingiroğlu, 1997:102

¹⁹⁵ Çilingiroğlu, 1997:102

¹⁹⁶ Çilingiroğlu, 1997:106

¹⁹⁷ Özgüç, 1969:28

7.2 Ölü Yemeği

Ölünün gömüleceği mezarın türü ne olursa olsun (basit toprak mezar, basit taş mezar, dromoslu veya dromossuz oda mezar veya anıtsal kaya mezarı) gömü sırasında dini bir merasim yapılmış olmalıdır. Ölü ile ilgili kendi evinde ne gibi bir merasim yapıldığı bilinmemektedir. Ancak bazı mühür baskıları üzerindeki betimlemeler, ölünün bir tabut içine koyularak bir araba üstünde mezarlık alanına getirildiğini göstermektedir. Mezarlık alanına getirilen ölüler için yapılacak en önemli merasim “ölü yemeği” merasimidir. Ölü yemeğinden önce yapılması mümkün olan dua veya tapınmalar maalesef yazılı kaynaklara yansımamıştır. Ölü yemeğinin ölünün mezara koyulmasından sonra, ancak yemeklerden ölüye sunulabilmesini sağlamak amacıyla mezarın kapak taşı ile veya toprakla örtülebilmesinden önce yapıldığı önerilebilir. Özellikle Van Karagündüz mezarlarından elde edilen veriler, ölü yemeğinin bir bölümünün kaplar içinde mezara koyulduğunu göstermiştir. Ölüler için hangi tür hayvanları kurban edildiğine ait birçok kabartma mevcuttur. Bu kabartmalara göre kurbanlık için özellikle boğa ve keçi tercih edilmiştir. Kurbanlık hayvanların mezarlık alanın içinde mi kesildikleri kesin değildir¹⁹⁸.

Ölü yemekleri sırasında yemeklerin tanrılara veya ölülere sunulmasında sunu masalarının kullanılıp kullanılmadığını bilemiyoruz. Ancak birçok Urartu tunç kemeri veya adak levhası üzerinde ölü ziyafetlerinin böyle masalarda gerçekleştiği görülmektedir¹⁹⁹. **(Çizim 30)**

¹⁹⁸ Çilingiroğlu, 1997:99

¹⁹⁹ Çilingiroğlu, 1997:102

8. URARTU DÖNEMİ MEZAR BULUNTULARI

Ön tarih Anadolu'sunda mezarlara eşya bırakmak, ölümlere yemek, içki sunmak ve dünyada işine yarayan eşyayı beraberinde götürmesini sağlama âdeti vardır²⁰⁰.

Her dönemde nitelikli, anıtsal mezarlar soyluların ve niteliksiz, basit olanların da yoksul halkın mezarları olduğu çoğunlukla doğrudur. Ancak, mezar mimarisinin tasarısı ve biçiminde olduğu gibi, mezar buluntularının da cins ve niteliğine bakarak sahibi hakkında doğru bilgi almak da her zaman mümkün değildir. Örneğin, epidemik nedenlerle ölmüş ya da suçlu olduğundan cezalandırılmış bir soyluya yalın bir mezar yaptırabileceği gibi, savaş kahramanı bir yoksula ya da fakir bir ailenin erken yitirilen çok sevgili tek çocuğuna da nitelikli bir mezar yaptırılabilir. Buluntu ve mezar niteliğini etkileyecek başka nedenler de vardır: Avcı, tüccar, sürü sahibi gibi evinden uzaklarda ölmüş kimseler de, aile mezarlığında ya da gereken nitelikte bir mezarda ve buluntularla gömülmüş olmayabilir. Ve de birçok kişinin hayattayken cenaze törenine ilişkin vasiyette bulunduğu da düşünülürse, mezar ve buluntular umulmadık sonuçlar verebilir²⁰¹.

Yukarıdakilere benzer daha pek çok olağandışı etken sıralanabilir, ancak bunlar “olağandışı”dır, “yanılma payları”dır ve genel kuralı bozmazlar. Mezar mimarisi ve buluntular genellikle sahibinin aynası durumundadır. Bunun da ötesinde, salt ölenin değil onun yaşayan akrabalarının da statüsüne ve gücüne göstergedir mezarlar. Bu nedenle mezarların anıtsal ve özenle yapılmışlıklarının nedeni yalnızca ölenler değil, yaşayanlardır da.

Hemen tümü soyulmuş olarak günümüze gelen Urartu kaya mezarlarında buluntudan söz etmek zordur. Ancak genel tasar ve mimari ayrıntıları, soylu ölü gömmesine ilişkin bazı bilgiler verecek niteliktedir. Bu konuda en büyük yardım kaya mezarı olmayan örneklerden gelir. Kaya mezarları olmamakla birlikte ölü gömme geleneğinde onlardan ayrılmayan, Adilceviz ve Dedeli gibi yer altı oygu-mezarları tüm buluntularıyla ortaya çıkarılmışlardır. Altıntepe yer altı örme-

²⁰⁰ Özgüç, 1948:75

²⁰¹ Çevik, 2000:73

mezarları, özellikle III, Alishar ve Erivan zengin envanterleriyle Urartu gömme geleneği konusunda aydınlatıcı bilgiler verir. Kayalıdere mezarı da buluntu veren tek kaya mezarı olmakla önemlidir²⁰².

Urartu mezarlarında ele geçen buluntular işlevlerine göre üç kümeye ayrılırlar:

- 1- Mezar eşyaları (Donatılar).
- 2- Ölünün özel eşyaları.
- 3- Ölü armağanları.

8.1. Mezar Donatıları

Bu kümeyi “demirbaş” eşyalar oluşturur. Bunlar genellikle herhangi bir ölüye ait değildir. Tüm ölüler için mezara konulmuş ortak eşyalardır. Mimari açıdan ilişkilerinde değindiğimiz konut ve mezarlar arasındaki asıl ortak yan içerdikleri donatılardır. Öldükten sonra yaşayacaklarına inanan Urartular mezarlarını evleri gibi döşemişlerdir. Altıntepe III no’lu mezarda ele geçen buluntular iç düzenlemenin hangi boyutlarda olduğunu açıkça göstermektedir²⁰³.

Kayalıdere mezarında “arta kalan” buluntuların büyük kısmının mobilyalara ilişkin olması iç donanımı kaya mezarları açısından doğrulamaktadır. Masa ve sandalyeler bunların vazgeçilmezleridir. Belirtilmesi gereken, bu mobilyaların günlük kullanım eşyalarının çok ötesinde, oldukça değerli metallerle süslenip sağlamlaştırılmış özel mezar donatılarını da içerdiği. Adilcevaz ve Dedeli’de de ele geçen masa ve sandalyeler bunun, büyük boyutlu her mezarda beklenecek denli yaygın olduğunu gösterirken, Altıntepe ve Erivan örnekleri, mobilya ve diğer eşyaların bir araya getirilip mezarların tam anlamıyla “evleştirildiğini” belgelerken, Altıntepe 2 ve 3 no’lu odalarda masa üstlerinde yiyecek ve içecek kapları yer alır. Kalecik mezarında da yiyecek-içecek kapları yine ölünün başı yanına yere bırakılmıştır. Belli ki bu, boyut ve niteliğiyle masa ve sandalye koymaya uygun olmayan bir halk mezarı farkıdır ve küçük boyutlu mezarlarda beklenendir. Erken

²⁰² Burney, 1966:101

²⁰³ Çevik, 2000:78

Demir Çağ Karagündüz mezarlarında, ölülerin yanına, içinde yiyecek içecek bulunan kaplar yerleştirilmiştir²⁰⁴.

8.1.1. Madeni Eserler

Urartu egemenlik sahası içinde yapılan arkeolojik kazılarda çeşitli madenlerden yapılmış çok sayıda eser ortaya çıkarılmıştır. Genellikle demir, bakır, altın ve gümüş gibi madenlerden veya tunçtan üretilen bu eserlerin sergiledikleri çeşitlilik ve üstün teknoloji, Urartu Krallığının bir maden işleme ve üretme merkezi olabileceği önerilerinin yapılmasını sağlamıştır²⁰⁵.

Ölüler Altıntepe’de mezarlara ya tek olarak ya prens ve prenses aynı mezar odasına, taş veya ağaçtan yapılmış düzgün lahitler içinde; süslü elbiseleriyle birlikte gömülmüşlerdir. Prens lahdinde elbise ve gerdanlığa ait olan altından, gümüşten ve kıymetli taşlardan yapılmış çeşitli süs eşyasına, prens lahdinde de demir ve tunçtan silahlara rastlanmıştır. Bunlardan başka lahitler odasında altın, gümüş, tunç, demir, fildişi, pişmiş toprak, taş ve fayanstan yapılmış çeşitli eşya, ağaç sandalye, silahlar bulunmuştur. Üç odanın en büyüğünde de savaşçı beyin harp arabası, at koşumu takımları, madeni levhalar üzerinde çeşitli tanrıların tasvirleri, çeşitli dini ve geometrik motifle süslü tunç kemerler, gümüş ve tunç kaplama ağaç sandalyeler yerleştirilmiştir²⁰⁶. **(Resim 25)**

Mezarlarda altın safihalar üstünde insan başlı, boğa gövdeli karışık varlıklar, fayanstan Assurlu vazolar ve özellikle de uçayağı üstünde duran, ağız kenarı boğa başlarıyla süslü iri tunç kazanlar, diğer eşyalara örnek verilebilir. Objenin kenarındaki delikler, bunun koşum takımına takıldığını göstermektedir. Özgüç, kanatlı at üstünde duran tanrı tasvirinin, Pegasus’ un menşei için çok önemli bir vesika olduğunu, odanın, harp arabasının bazı kısımlarına, tunç ve demir silahlara göre de, ölünün bir savaşçı prens olduğunu belirtmektedir²⁰⁷.

²⁰⁴ Çevik, 2000:78

²⁰⁵ Çilingiroğlu, 1997:107

²⁰⁶ Özgüç, 1969:6

²⁰⁷ Özgüç, 1961:258

III. Mezarın 2. odasında, erkek mezarında ölü eşyası yoktur. Elbiseye dikili olarak gömüldüğü tahmin edilen altın, gümüş ve tunç düğmeler, demir ok uçları ve kalkan, lahdin dışına bırakılmıştır. İçine kadının giysili durumda gömüldüğü lahitte ise, elbiseyi süsleyen granülasyon tekniğinde, iyi işçilik gösteren, rozet motifleriyle bezeli, kurs biçimli altın düğmeler, altın levhacıklar ve gerdanlığın altın ve kıymetli taşlardan yapılmış boncukları ele geçmiştir. Özgüç, bunların Altın-tepe’deki süs eşyalarının en güzel örneklerini temsil ettiklerini bildirir. III. Mezarın 3. odasında da iki ucu aslan başı şeklinde olan 17 cm. uzunluğunda som gümüş çubuk bulunmuştur. Özgüç, bu objenin, bir masayı süsleyen parçalardan biri olduğunu söylemektedir. Her mezarda ve her odada oldukça fazla sandalye, taht ve masa bulunmuştur. Ağaç bacaklar, madeni kısımlarla kaplanmıştır. Mobilya bacaklarının çoğu boğa ayağı veya aslan pençesi şeklindedir. Ağır tunç dökümler halindeki bu ayakların bazılarında yere basan kısımlar koni biçimlidir ve genelde gümüşten dir. Özgüç, mezarlarda aslan bacaklarının çoğunluğunu, buna karşılık sadece üç boğa bacağının bulunmuş olması, Urartular’ın mobilya süsü olarak aslanpençelerini çok sevdiklerini göstermektedir, demiştir²⁰⁸.

Sevin, Urartu çömlekçiliğinde kapakların önemli bir yer tuttuğunu bildirdikten sonra buna, Assur kralı II. Sargon’ un ünlü 8. seferi (M. Ö. 714) sonunda Muşafir tapınağından elde ettiği ganimetler arasında değerli madeni kapakları da saydığını kanıt olarak gösterir. Aynı şekilde iyi işçilik gösteren madeni kapaklara Altın-tepe ve Iğdır’da rastlanmıştır²⁰⁹.

Tunç eşyanın bazıları üstünde görülen çivi yazılı kitabelerin, hem III. mezarın, hem de diğerlerinin tarihlenmesini temin ettiğini bildiren Özgüç, kitabelerin tam olarak korunamamış olduğunu ancak, tesadüf olarak kral adlarının eksiksiz şekilde okunabildiğini belirtmektedir. Kitabelere göre, bu mezara gömülmüş olan bey, I. Rusa’nın (M.Ö.732 – 714) oğlu II. Argişti’ nin (M.Ö.713 – 679) çağdaşıdır. Bu tarihi, mezar eşyasının şekil ve üslupları da doğrulamaktadır. Bu netice, 1938’ de bulunmuş olan eserlere Barnett-Gökçe, Osten ve Bossert tarafından teklif edilen

²⁰⁸ Özgüç, 1969:24

²⁰⁹ Sevin, 1977:227

tarihlere de uyulmaktadır²¹⁰.

Mezarların platformdaki yerleri, inşa ediliş tarzı ve ölü eşyaları aralarında uzun bir sürenin geçmediğini, bunların aynı sülale veya aileye ait anıtsal mezarlar olduğunu göstermektedir. Özgüç, kronoloji açısından her zaman bütün problemi bir anda çözebilecek bir vesika olarak kabul edilmemesine rağmen, Steinherr'in I. mezarda bulunmuş olan tunç kaplardan biri üstündeki kitabede Kilikya Kralı Urikki'nin ismini okuduğunu bildirmektedir. Özgüç, bu vesikanın I. mezarın III. den daha eski olduğu hakkındaki görüşünün doğruladığını; I. mezar ve Açık Hava Mabedinin de bundan az bir zaman önce İnşa edildiğini fakat henüz kesin bir tarih teklif edilemeyeceğini bildirmektedir²¹¹.

8.1.2. Seramik Eserler

1938 yılında Lake'in Van'da yaptığı kazılardan sonra, Urartu seramiği müstakil bir araştırma konusu haline gelmiştir²¹².

Altıntepe' de Urartu Devri'ne ait 2 mimarlık katı tespit edilmiştir. Bu yapı katlarında ele geçen seramik belirli bir tekniğe ve şekillere sahiptir. Hamurları, genelde koyu kiremit rengi veya pas kırmızılığındadır, irice tanelidir. Kaplar çömlekçi çarkında şekillendirilmişlerdir. Emre' nin bildirdiği gibi, Karmir Blur' da bir çömlekçi çarkının bulunduğu belirtilmektedir. Urartu ustaları kapların hamurundan çok, astar ve perdahına önem vermişler ve onları bu yolla cazip hale getirmişlerdir²¹³.

M. Ö. 3. binde Batı Anadolu' da, 2. bin ve 1. binde de Orta Anadolu'da görülen yonca ağızlı testilerin Urartu Bölgesi'nde de madeni örnekleri takliden yapıldığını, Toprakkale' de bulunmuş olan tunç testi ve Altıntepe' de 3 no'lu mezarda ele geçen tunç kulp ortaya koymaktadır. Emre'nin bildirdiğine göre, bunlar daima kırmızı astarlı ve çok parlak perdahlıdır. Bu testilerin kulpları da madeni örneklerde

²¹⁰ Özgüç, 1961:260

²¹¹ Özgüç, 1969:26

²¹² Emre, 1969:279

²¹³ Emre, 1969:280

olduğu gibi, dıştan olukludur²¹⁴.

Yonca ağızlı testiler de, Altıntepe’ de tam ve parçalar halinde görülürler. Bu kap şekli hem ölü eşyası olarak mezarlarda, hem de mabede ait odalarda ele geçmiştir. Benzeri Toprakkale’de, büyük parçalar halinde Karmir – Blur’un devlet depolarında ve Iğdır’da bulunmuştur²¹⁵.

Altıntepe’ de Eski yapı katına ait olan seramikler, mezarlarda ölü eşyası olarak, mabette adak olarak, depoda ve mabedin avlusuyla mabedin yan odalarını örten enkaz içinden ele geçmiştir. Yuvarlak ağızlı, silindir boyunlu vazoların dışarı çekik ağız kenarları kalın profillidir. Bunlar hem mezar odalarına eşya olarak bırakılmışlar, hem de yakılmış insan küllerinin saklanması ve korunmasında urne olarak kullanılmışlardır. Bu amaçla kullanılmış olan üç vazo, 3 no’lu mezarın dış duvarı önünde ele geçmiştir²¹⁶.

Bu urneler K. Emre tarafından iki tali forma ayrılmışlardır;

a) Yumurta gövdeli olanlar: Geniş ve kısa boyunludurlar. Daima geniş ve düz diplidirler. Boyun dibi ile karın genişliği üstündeki iki yatay çizgi arası iki dalgalı hatla süslüdür. Bu bant içinde bir çift delik daima yan yana bulunur. Bu tâli tipin paralelllerine diğer Urartu yerleşmelerinde de rastlanmaktadır²¹⁷.

Bu tipte olanlar Altıntepe’de 3 no’lu lahitli odadan mezar odadan, 3. mezarın dışından ele geçmişlerdir. **(Çizim 31a)**

b) Çok yuvarlak gövdeli, dar ve uzun silindir boyunlu vazoların, madeni kapların tam taklidi olduğunu aynı mezara bırakılan bir tunç vazo ispat etmektedir. Bu tâli tip Altıntepe’ de 3. mezarın 3. odasından ele geçmiştir²¹⁸. **(Çizim 31b)**

²¹⁴ Emre, 1969:283-284

²¹⁵ Emre, 1969:283

²¹⁶ Emre, 1969:280

²¹⁷ Emre, 1969:280

²¹⁸ Özgüç, 1961:259

8.2. Ölü Eşyaları

İlk çağdaki Doğu toplumlarında olduğu gibi, Urartular'da da hayata doymayan güçlü bir yaşama sevinci vardı ve öldükten sonra da yeniden dirileceğine inanılıyordu. Bu nedenle mezarlar, oda ve ev biçiminde yapıldığı gibi, diğer dünyada da bu dünyada yaşadığı gibi yaşanılacağına inanıldığından, ölümler sağlığındaki eşyalarla birlikte gömülüyorlardı, ancak, Hititlerin aksine, Urartular'da bu gömme adetleri ve öteki dünya düşüncesi ile ilgili elimizde en küçük bir çivi yazılı belge yoktur. Bu nedenle, Urartular'da ölü gömme âdeti ile ilgili bilgileri arkeolojik buluntulardan öğrenebilmekteyiz.

Donatılar mezarı, ölümlerin tüm gereksinimlerini karşılayacak tamamlarken, ölümlerin kişisel eşyalarıyla görüntü tamamen “evleşir”. Gerçekten tam bir evde olduğu gibidir “mezar yaşamı” Evde de her bir aile üyesinin kendine özel eşyaları vardır mezarda da. Mezar düzeni ve demirbaşları, ilgili ailenin sosyal sınıf, dönemi ve kültürüne ilişkin izler verirken, kişisel eşyalar da sahiplerinin cinsiyetlerinden meslek ve özelliklerine kadar pek çok bilgi içerirler. Bunlar ölünün yaşarken kullandığı eşyalarıdır. Her zaman sahibinin yanında ya da üstünde yer alır. Çoğunlukla takılar, giysi malzemesi ve silahlardan oluşur²¹⁹.

Örneğin, Altıntepe III mezarında, lahdin yanında bulunan kalkan, demir ok uçları ölünün savaşçı bir erkek olduğunu gösterirken, kadın lahdinde de cinsiyetine uygun olarak altın düğmeler, pullar ve değerli eşyalardan yapılmış gerdanlık bulunmuştur. Kadının saraydan biri olduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır. Böylece mezarlarda iskelet yapısıyla saptanan cinsiyetler de doğrulanır²²⁰.

Altıntepe’de 1938 yılında toprağın kayması ve aşınması nedeniyle açığa çıkan taşları söken köylüler tarafından bulunan mezarın, içindeki ölü eşyaları yağma edilmiştir²²¹.

1956’ da karayolları işçileri tarafından bulunan mezarda ise, mezara çatıdan kapak taşlarından birini kaldırmak suretiyle girmişler ve ölü eşyalarının önemli bir

²¹⁹ Çevik, 2000:79

²²⁰ Çevik, 2000:79

²²¹ Özgüç, 1969:11

bölümünün kaybedilmesine, tahrip edilmesine neden olmuşlardır. Bu mezarda da bulunduğu bildirilen eserlerden hiç biri müzelere ulaşmamıştır. Öğün, Liç' in II. oda mezarında odanın temizlenmesi sırasında pişmiş toprak bir kandilin açığa çıkartıldığını belirtmiştir²²².

Dedeli mezarı buluntularının da süs eşyası ve silahlardan oluşması, mezarda kadın ve erkek cesetlerinin birlikte bulunduğunu gösterir. Burada diğer mezarlarda olmayan yaba ve saban ele geçmesi, bu mezar sahibinin olasılıkla toprakla uğraşan zengin bir çiftçi olduğunda iz sürmektedir. Kadınlar gibi erkeklerin de kullandığı birçok takının varlığı, salt bunlara göre cinsiyet belirlemede sakıncalar yaratabilir ve başka buluntularla desteklenmesi gerekir. Bu durumda asıl belirleyici iskelet olmalıdır²²³.

8.3. Ölü Armağanları

Urartu mezarları ve ölü gömme geleneğini başka bir boyutta algılamamızı sağlayan önemli bilgiler taşır. Bu üçüncü kümedir. Çoğu zaman ölü eşyaları ile birlikte değerlendirilen armağanlar, ölünün ardında bıraktığı, yaşayanlar tarafından verilen nesnelerden oluşur. Mezarda çoğu zaman birlikte bulunmalarına karşın, “ölüye özel” verilmektedir. Armağanın hangi ölüye ait olduğu bazen bellidir. Örneğin, Altıntepe III mezarında –ortak tunç kazan içinde olmakla birlikte–prende verildiği anlaşılan silahla, at heykelcikleri ve koşum takımlarının ve atları seven savaşçı biri için seçilen armağanlar oldukları anlaşılmaktadır. Bu armağanlar prensin yanında değil ilk odada yer alır. Ölü armağanlarının en ilginç yanı sağlam bırakılmamış olmalarıdır. Dedeli I, Adilcevaz ve Altıntepe III yeraltı mezarlarında ele geçen ölü armağanlarının bazıları kırılıp bükülmüşlerdir²²⁴. **(Resim 25)**

Çağlar boyu mezarların asal buluntuları olma özelliğini yitirmeyen kandiller, Urartu'da da bu kuralı bozmazlar ve ölü armağanları arasında sayısal üstünlüklerini korurlar. İlginç bir gözlem de mezarlarda kandil sayısının ölü sayısına paralel olduğudur: Adilcevaz mezarındaki pişmiş topraktan yedi kandil sayısal olarak,

²²² Öğün, 1978:653

²²³ Çevik, 2000:79

²²⁴ Çevik, 2000:80

mezardaki yedi urneye denk gelmektedir. Bu kural Liç mezarında da bozulmaz: Liç II ve III mezarlarında birer cesede koştur birer kandil bulunmaktadır. Ancak, kandillerin “armağan” olma yanında aydınlatma amacıyla da kullanıldığı Adilcevaz mezarında ele geçen delikleri tortulu bir kandilden anlaşılmaktadır. Kandil sayısının bu denli baskın olması ölü kültü ve geleneğine de bağlıdır. Mezarda kandil yakmanın kült boyutunda anlaşılabilmesi için günümüze gelmekte yarar vardır: Din ayrımı olmaksızın birçok toplumda, özellikle anıt mezar ve tapınaklarda bu gelenek yaşamaktadır²²⁵.

Dikkati çeken diğer bir buluntu grubu da iğnelerdir. Giysileri tutturmakta kullanılan iğnelerin yoğun bulunuşu, binlerce yıla dayanamayan giysilerden izvermekte ve insanların çoğunlukla giysili ya da sarılı gömüldüklerini anlatmaktadır. Üç örnek dışında, bilinen tüm iğnelerin mezarlardan ele geçmiş olması anlaşılmazdır. Günlük yaşamlarında kullandıkları en iyi giysileriyle gömülen insanların diğer giysilerine ilişkin verilerin, yıllardır yapılan Urartu saray kazılarında çokça bulunmuş olması beklenirdi. Urartu mezar buluntuları içinde, başka kültürlerde sıkça rastlanan tanrı-tanrıça heykelciklerinin bulunmaması dikkati çekmektedir²²⁶.

Liç Köyü’nde, iskeletin yanındaki bir kap içinde, biri dikiş iğnesi olmak üzere iki iğne ele geçmiştir. Mezarlarda bulunmuş bir kısım iğnenin ölü kültü ile ilgili olabileceklerini de düşünmek mümkündür²²⁷.

Urartu iğnelerinin hemen hemen tamamı mezarlardan elde edilmiştir. Öğün başkanlığında Adilcevaz ve Patnos yakınındaki Dedeli ve Liç köylülerinde yapılan kazılarda ortaya çıkarılan Urartu mezarlarında elde edilen iğnelerin bulunduğu yerler de değişiktir. Dedeli’deki bir kız çocuğunun başının yanında bir iğne bulunmuştur.

Godard, iğnelerin kadın süs eşyalarının en önemlilerinden biri olduğunu belirtmektedir. Genellikle iskeletin göğüs kısmında, belinde ve omuzlarında görülen itinalı ve incelikle yapılmış iğneleri, elbiselerin vazgeçilmez unsurları olanak

²²⁵ Çevik, 2000:80

²²⁶ Çevik, 2000:80-81

²²⁷ Yıldırım, 1989:15

görmektedir²²⁸.

Hellenistik ve Roma mezarlarında bu tür buluntular yoğunlaşmaktadır. Urartu mezarlarında ölü kültüne ilişkin buluntuların yer yer, yukarıda üç ana kümede anlatılan nesnelerle karışma olasılığı yanında, külte ilişkin olduklarında kuşku olmayan birkaç buluntu, bu tür nesnelerin de ayrıca incelenebileceğini göstermektedir. Bunlar, Kayalıdere'den saplı bir tas, Altıntepe III'den fildişi hayat ağaçları ve Erivan'daki kuş parçalarıdır. Bunlar bir kült töreninde bırakılanlardır. Hayat ağacı, yeniden yaşam bulması beklenen ölü için en uygun adaktır. Buradaki ilginç olan Erivan'da urne içinde bulunan kuş parçalarıdır. Urartu'da başka bir bulgu daha olmamasına karşın akla Hitit ölü törenlerini getirmektedir. Törenlerin 13. gününde çamurdan ya da canlı Huri kuşları ile yapılan “günahtan arınma” töreni yapılmaktadır²²⁹.

50'ye varan kaya mezarı ve çok sayıda yer altı mezarına karşın, buluntular az gözükmekle birlikte, Urartu ölü gömme geleneğinin yorumlanmasında üstlerine düşeni yapacak niteliktedirler²³⁰.

8.4. Başlıca Buluntu Merkezleri

8.4.1. Kayalıdere

Buluntuların çoğu mezarın I no'lu odasında yoğunlaşır. Küçük bir kısmı da iki kuyunun dibinde ele geçmiştir. Bunlar soyguncuların düşürdükleri ya da istemedikleri küçük parçalardır. Bu nedenle de insitu değildirler. Ve bulundukları birimin yorumunda güven vermezler. Oda I buluntuları, ahşap mobilya ayaklarını ve uçlarını korumak ve de bezemek için özenle yapılmış parçalar, demir topuz, gümüş fibula ve yüzük, bronz gerdanlık gibi süs eşyaları ve silahlardır. Silah olarak bir demir bıçak ve 14 adet de demir ok ucu bulunmuştur. Oda 2'de demir bız; oda 5'de gümüş yüzük ele geçmiştir. I no'lu kuyuda sadece bronz yüzük; 2 no'lu kuyuda bronz ve demir yüzük ile farklı biçimlerde yedi akik boncuk ele geçmiştir. Bunların

²²⁸ Yıldırım, 1989:17

²²⁹ Çevik, 2000:81

²³⁰ Çevik, 2000:81

yanında burada da bronz mobilya aksamı ve deriyi ağaca tutturmak için kullanılan yedi bronz çivi ortaya çıkarılmıştır²³¹. (**Çizim 32**)

8.4.2. Altıntepe

Altıntepe mezarları yeraltında taşlarla yapılan örme mezarlardır. Ancak tasar ve işçiliğiyle, tam prens mezarlarına yakışır niteliği bu türün gelenekte kaya mezarlarından ayrılmayacağına göstermektedir. Tanıktepe ve Alişar'dan bilinen diğer örnek de, tasarı ve içerdikleri döşemlerle bunu doğrulamaktadırlar. Bu durumda, Urartu'nun el değmeden açılan yegâne soylu mezarı olan Altıntepe mezarlarında ele geçen buluntuların değerlendirilmeleri gerekli ve kaçınılmazdır. Özellikle III no'lu mezarda ele geçen insitu iskeletler ise (**Çizim 33**), Urartu ölü gömme geleneğine önemli açıklamalar getirmektedir. Ölü gömme geleneğinde bey'le halk arasında bile özde bir ayrım yokken, örme mezarda bulunan verilerin kaya mezarlarına taşınmasında da bir engel olmamalıdır. Altıntepe buluntuları şunlardır:

Daha önce soyulmuş olan I. Mezarda, dağılmış çocuk iskeleti yanında, soyguncuların gözünden kaçan çanak-çömlek, ağaç mobilya parçaları, bilezikler ve üzerinde “Klikya Kralı Urikki” yazan tunç kap ortaya çıkarılmıştır.

Yine soyulmuş olan II. mezarda ele geçen ve yanında ve üstündeki süs eşyalarından bir kadına ait olduğu anlaşılan iskelet, odanın güney batısında tabana yatırılmıştır. Bu, Altıntepe mezarlarında insitu ele geçen diğerleriyle birlikte, daha önce “ölü yerleri” nde ele alındığı gibi, Urartu mezarlarında ölü yerleştirme geleneğine de ışık tutmaktadır. Özgüç'ün ilk kez girdiği III no'lu mezar, Urartu'da en fazla buluntu veren mezardır. Beklendiği gibi de ölü gömmeye ilişkin önemli bilgiler içerir²³².

Altıntepe 1 ve 2 numaralı iskeletlerinin uzun kemiklerinde epifizler tamamen kaynaşmış olup, mevcut alt çene parçalarında yirmi yaş dişlerinin de çıkmış olduğu görülmektedir²³³.

²³¹ Çevik, 2000:73-74

²³² Çevik, 2000:74-75

²³³ Çiner, 1965:226

Fildişi eserler için ise Özgüç, “Urartu beylerinin mezarlarında bulunduğunu, bunların çoğunun mobilyaya ait olup, mabet eşyası götürülürken ve yağma edilirken düşürülmüş veya dağıtılmış”²³⁴ olduğundan bahseder.

8.4.3. Alishar

Alishar mezarına ilişkin bilgilerimiz, Hermitage Müzesi arşivindeki bir çizim, bir mektup ve bazı buluntulardan oluşmaktadır. Mektup ve çizimin yeterli bilgi içermemesine karşın, yeraltına kesme taşlarla örülmüş çok odalı ve duvarlarında takalar olan bir mezarın konu edildiği anlaşılmaktadır. Mezarın üst örtü bloklarından birini açarak içeri giren Celali Aşireti’nin adamlarının anlattıklarına bakılırsa, “vazolar dolusu altın ve gümüş çıkarıp Makinsk Hanı’na götürülmüşlerdir”. Ancak elde, Erivan Askari Valisi’nin Hermitage Müzesi’ne verdiği malzemelerden başka bir şey yoktur. Bunlar da 9 bronz objeden oluşur. İnsan başlı, kuş gövdeli bir kazan tutamağı, boğa başlı bir ataş, boğa ayağı biçiminde bir mobilya aksamı, at koşum takımına ait bir parça, bir kabın tutamağı ve birbirinden farklı üç zil. Birinin üzerine Urartu çivi yazısıyla Arğişti I adı kazanmıştır. Her nişin içinde de birer çömlek varmış ve bunlardan birinin omuzu delikliymiş²³⁵. (Çizim 34)

8.4.4. Erivan

1984’de Erivan’da, otomobil fabrikasının altında, Bronz Çağ’dan itibaren mezarlık olarak kullanılan alanda el değmemiş halde bulunan Urartu yer altı örneği mezarında ortaya çıkarılanlar özetle şunlardır: “Her nişde, içinde insan, hayvan ve kuş parçaları olan bir urne; büyük nişde üç boğa başı protomlu büyük bir çömlek ve altında yabancı tavşan resmi olan bir çanak; KD köşede, içinde yanmış ceset artıkları, kandil ve bazı küçük buluntular olan bir urne; ikisi döşeminin batı ve doğu altında ve diğeri de büyük nişin altında üç gizli bölmenin ilkinde, bronz sadak, boncuk ve mühür, ikincisinde yılan başlı bilezik ve üçüncüsünde de demirden kama, bıçaklar ve bir kılıç ile bronzdan iki kemer, yılan başlı bilezik parçası, at koşum takımları, bir bakraç ve çiviler ile bazı nesneler; çeşitli nitelik ve formlarda çok sayıda seramik,

²³⁴ Özgüç 1969:38

²³⁵ Çevik, 2000:76

silahlar, mobilya parçalar, takılar ve işlevi bilinen ve bilinmeyen çok sayıda nesne²³⁶.
(Çizim 35)

8.4.5. Adilcevaz

Halk mezarları olmakla birlikte yer altı oyma-mezarları da Urartu mezar donatılarını konusunda aydınlatıcı bilgiler verir. Bunlardan özellikle Adilcevaz H kayalığındaki I nolu mezar, bir şans eseri olarak soyulmamış durumda Öğün tarafından ortaya çıkarılmıştır. Tüm oygu mezarlarda olduğu gibi burada da tek odalı bir tasar gösteren mezarda, buluntuların çoğu mezarın arkasına sürülmüş, kalanı da taka içinde ele geçmiştir. “Taka içinde üç adet urne bulunmuştur. Bunlardan birinin omuzu deliklidir. Üç urne de yanmış kemik artıkları içerir. Birinin 17 yaşlarında bir çocuğa ait olduğu anlaşılmaktadır. Bir urnenin içinde iki tunç bilezik, taka içinde kase, çanak ve kandil bulunmaktadır. Mezarda, pişmiş topraktan altı “oinoche”, yedi urne, yedi kandil, dört çanak, çömlek, bronzdan iki tabak, dört bilezik, iki kemer, altın fibula, beş gümüş süs iğnesi, demir bıçak, iki taş amulet, incik boncuklar ve bir ahşap masa ile yedi mobilya parçası bulunmuştur²³⁷.

Adilcevaz H Kayalığı I no’ lu Oda mezarda toplam 6 tane pişmiş toprak oinochoe, 7 tane urne, 4 tane pişmiş toprak çanak, 7 tane pişmiş toprak kandil, 1 tane çömlek bulunmuştur. Adilcevaz A Kayalığında mağara Mezar I’ de, 1 tane pişmiş toprak urne, 1 tane çanak ele geçmiştir. Adilcevaz D Kayalığında mağara Mezar I’ de, 1 küçük çömlek ele geçmiştir. Iğdır’daki tüm urneler birbirlerine kapak oluşturmushlardır. Bu yüzden de çoğu kez hediyelerin hangi gömüye ait oldukları belirlenememiştir. Kolay anlaşılması için hafiri, "Point" kelimesini kullanmıştır. Bu kelime, gömüleri birbirinden ayrılmaz ama mezar eşyalarını gruplara ayırır²³⁸.

²³⁶ Çevik, 2000:76

²³⁷ Çevik, 2000:76-77

²³⁸ Barnett, 1963:154

8.4.6. Dedeli

Mezarın değişik yerlerinde bir kadın, biri çocuk toplam yedi iskelet ile taka içinde pişmiş topraktan çanak, biri omuzu delikli iki urne, bronzdan üç tabak, altı mızrak ucu, üç bilezik, fibula, iki yüzük, bir kemer, bronz ve ahşap saplı demir kılıç ve styla, demirden topuz, iki yaba, saban, yedi bıçak, biz, öküz başlığı ve ahşap pudra kutusu bulunmuştur.

Adilcevaz ve Dedeli mezarları, mühürler ve özellikle altın Adilcevaz'da bulunan fibula stiliyle İ. Ö. VII. yy'a tarihlenmektedir²³⁹.

²³⁹ Çevik, 2000:77

9. URARTU DÖNEMİ KRALİ MEZAR YAPILARI

Van Kale'si, Urartu anıtsal kaya mimarlığının başkent Tuşpa'ya yaraşır görkemli örnekleri ile doludur. Özellikle, kayaya oyulmuş ve yüksek düzeyde bir işçilik gösteren krali mezar yapıları, birinci derecede önem taşıyan anıt eserlerdir. Van kayalığının güneye bakan yüzünde, üst kesimlerde sitadelin altında, doğu ve batıda gruplanmışlardır. Bu yapılar, plan olarak ata kültürüne ait dini törenlerin yapıldığı büyük, ana salonlara açılan, kral ve ailesinin mezar odalarından oluşmaktadır²⁴⁰.

9.1. Kurucular Mezarı

Urartu devletinin kurucusu sayılan Sarduri I.'in sülalesiyle bağlantılı olarak, bu adla tanımlanmaktadır. Mezarın cephesi ve giriş doğu yöndedir. Ana salonun tavanı kemer-tonoz şeklinde işlenmiştir. Tonozun bitim hattı silmelerle belirlenmiştir. Ana salona, kuzey ve güney istikametinde iki mezar odası, batı istikametinde ise bu salonla bağlantılı ikinci bir salon açılmaktadır. İkinci salon da kuzey, güney ve batı istikametindeki üç mezar odası ile bağlantılı bulunmaktadır²⁴¹.

9.2. Menua Mezarı

Urartu'nun büyük krallarından Menua'ya atfedilmektedir. “Neft Kuyusu Mezarı” olarak da tanımlanır. Mezarın cephesi ve giriş güney yöndedir. Kaya yüzeyi işlenerek, anıtsal bir cephe mimarisi oluşturulmuştur. Cephenin üst ve doğu yanı geniş silmeler şeklinde belirlenmiştir. Platformun kuzey kesimi, yüksek bir seki şeklinde, cephe mimarisinin alt sınırını oluşturmaktadır. Ana salonun tavanı diğer mezar yapısında olduğu gibi kemer-tonoz şeklindedir. Bitim hattı çift silmeli olup, daha belirgin işlenmiştir²⁴².

²⁴⁰ Tarhan, 1985:306

²⁴¹ Tarhan, 1985:308

²⁴² Tarhan, 1985:309

9.3. Sarduri II. Mezarı

Urartu'nun büyük krallarından Sarduri II.'ye atfedilmektedir. “Doğu Mezarı” olarak da tanımlanır. Doğudaki anıtsal kaya platformunda yer alır. Kaya yüzeyi işlenerek, platforma inen merdivenler, girişe ulaşan basamaklar, seki ve cephe mimarisiyle görkemli bir görünüm oluşturulmuştur. Cephe ve giriş güney yöndedir. Ana salona doğu, batı ve kuzey istikametinde üç mezar odası açılmıştır²⁴³.

²⁴³ Tarhan, 1985:309

10. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Doğu Anadolu, sıradağların birbirine çok fazla yaklaşıp sıklaştığı ve aynı zamanda doğuya gidildikçe yüksekliklerin arttığı bir yüksek ülkedir. Fazla yükseklik, büyük engebeler ve özellikle ziraatı sınırlandıran iklimi, hayat şartları bakımından Doğu Anadolu'yu çetin bir bölge haline getirmiştir. Bunlara rağmen bölgenin tabii zenginlikleri jeopolitik konumu, burasına tarihin en eski çağlarından itibaren iskân edilmesine yol açmıştır.

Binlerce yıl boyunca irili ufaklı sayısız beylik, devlet ve krallıklara kucak açmış olan, her anlamda verimli Anadolu toprakları, bu özelliğiyle tarihte de sarsılmaz bir yer edinmiştir. Yoğun olarak M.Ö. 1. binde izlerine rastladığımız güçlü ve köklü bir uygarlık olan Urartu Devleti de bu topraklarda hâkimiyet kurmuş, coğrafi yakınlığı bulunan birçok kültürden etkilenmiş, aynı zamanda da bu kültürleri etkilemiştir. Tarihte böylesine güçlü bir uygarlık olarak bilinmelerine ve çevresindeki kültürlerle etkileşim içinde olmalarına rağmen, Urartular hakkındaki bilgi ve belgeler sınırlı sayıdadır. Bu dönem ile ilgili ilk yazılı belgelere Assur kaynaklarından ulaşılabilmektedir.

Eldeki bilgiler dâhilinde M.Ö. 9. - 6. yüzyıllar arasında yaşamış Urartu Krallığı'nın sınırlarını, merkezini Van Gölü ve çevresinin oluşturduğu, Çıldır Sevan (Gökçe) ve Urmiye Gölleri'nin bulunduğu bölgeler oluşturmaktaydı.

Urartular yaklaşık 300 yıllık bu süre içinde, egemenliği altındaki toplumlara inanç özgürlüğü sağlamış, onların geleneklerinden ve kültürel zenginliklerinden etkilenmiş, farklı etnik kökenli halklarında etkisiyle zengin ve çeşitlilik gösteren kendilerine özgü bir kültüre sahip olmuşlardır.

İlk çağdaki Doğu toplumlarında olduğu gibi, Urartular'da da hayata doymayan güçlü bir yaşama sevinci vardı ve öldükten sonra da yeniden dirileceğine inanılıyordu. Bu nedenle mezarlar, oda ve ev biçiminde yapıldığı gibi, diğer dünyada da bu dünyada olduğu gibi yaşanılacağına inanıldığından, ölümler sağlığındaki eşyalarla birlikte gömülüyorlardı ancak Hititlerin aksine, Urartular'da bu gömme adetleri ve öteki dünya düşüncesi ile ilgili elimizde en küçük bir çivi yazılı belge yoktur. Bu nedenle, Urartular'da ölü gömme âdeti ile ilgili bilgileri mezarlardan ve arkeolojik buluntulardan öğrenebilmekteyiz.

1971 yılında Patnos'ta taş arayan köylüler tarafından tesadüfen bulunan Urartu mezarlarına kadar çok az Urartu mezarı biliniyordu. Daha sonra, Patnos, Adilcevaz ve Van çevresinde yöre halkı tarafından pek çok mezar kazılmıştır.

Ölümden sonraki hayata bu denli inanan Urartular, karşımıza oldukça gelişmiş bir oda mimarisiyle çıkmaktadırlar. Bu anlayışın kaynağında Assur'un yattığı öne sürülmekle birlikte, köken sorununa yeterince araştırılmış değildir. Urartular'ın bölgeye yabancı olan oda mezar mimarisini Assurlular'dan ne zaman benimsedikleri, bu tür mezar mimarisinin Urartu'daki gelişimi gibi konular, günümüzde hiç araştırılmayan, karanlık sorunlar niteliğini sürdürmektedir. Köken konusunda ayrıntılı bir çalışma yapılmadığından, Urartu mezar mimarisinin kronolojik bir sınıflamaya elverişli olup olmadığı da saptanabilmiş değildir. Bu nedenle de Urartu mezarlarını mimarilerine göre değil de, içlerinde ele geçirilen buluntulara göre tarihleme yolu, izlenmiştir.

Temelde Ceset gömü ve Kremasyon gömü olmak üzere 2 tür gömü geleneği uygulanmış olan Urartularda, neden iki tür gömme geleneğinin bir arada bulunduğu ve ölüyü yakarak gömme âdetinin ne zamandan beri var olduğu bugüne değin açığa kavuşturulamamıştır. Uygulanan gömü çeşitleri için farklı mezar planları geliştirilmemiştir. Aynı tür mezarlarda her iki gömü metodunu da görmek mümkündür. Hatta bazen Urartu halkı aynı mezarda farklı iki gömü çeşidini de bir arada uygulamışlardır.

Urartularda rastlanan mezar türleri ve planları, gömü çeşitlerinin aksine, çeşitlilik gösterir. Oda mezarlar, taş mezarlar, toprak mezarlar, urneler, küp mezarlar ve kaya mezarları olarak sınıflandırılabilen Urartu Dönemi mezar çeşitleri, başkent Tuşpa olmak üzere ülkenin tüm sınırlarına yayılmış durumdaydı. Mezarlarda gözlenen bu zenginlik ve çeşitliliğin nedenlerinin başında, Urartu toplumunu oluşturan halkın etnik köken farklılığından kaynaklandığı söylenebilir. Farklı halkların oluşturduğu bu toplumda, farklı mezar geleneklerinin de görülmesi doğaldır. Mezarlardaki bu farklılığın nedenleri arasında birçok araştırmacının da belirttiği gibi, toplumu oluşturan kişilerin maddi olanaklarını da saymak gerekir. Ayrıca bu çeşitliliğin diğer bir nedenini de yönetici ve halk arasındaki sınıfsal farklılıklar oluşturmaktaydı. Urartu halk mezarları basit ve sade iken yöneticilere ve tabii ki

krallara ait mezarlar oldukça gösterişliydi. İki sınıf arasındaki fark sadece mezar yapılarında değil, mezar eşyalarında ve buluntularında da gözlenebilmektedir. Urartu soylu sınıfı ile kral soyuna ait kişilerin mezarlarında oldukça değerli buluntular ele geçmişken, halk mezarında günlük yaşantıda kullanılan basit eşyalar ve hediyeler bulunmaktadır.

Urartu mezar çeşitleri arasına günümüze ulaşabilen mezarlardan kaya mezarları, Urartu toplumundaki ölü gömme ve mezar anlayışının, muhtemelen soylular için oluşturulmuş bir grubunu oluşturur. Kaya mezarları dışında Urartular'ın ölülerini hem normal bir biçimde hem de yakarak yer altına kesme taştan inşa edilen oda mezarlara, yakarak yer altına kesme taştan inşa edilen oda mezarlara, yakarak urneler içinde basit toprak mezarlara veya kaya mezarlarına gömdükleri bilinmektedir²⁴⁴.

Urartu mezarları ana hatları ile odalardan oluşan intramural kaya mezarları (yeraltında inşa edilmiş oda mezarlar), extramural yeraltına inşa edilmiş oda mezarlar (extramural yeraltında kayalar oyularak yapılmış oda mezarlar), kaya kovuğu mezarları ve diğer mezar şekilleri olmak üzere tasnif edilmiştir²⁴⁵.

Urartular, döneminin en güçlü ve köklü uygarlıklarından biri olmayı başarmış, günümüze zengin bir kültür mirası bırakmışlardır. Urartu mezarları da büyük bir kısmının tahrip edilmesine karşın, sergilediği mimari zenginlik ve ele geçen buluntuları ile bu uygarlığın gizli kalmış yönleri ve kültürleri hakkındaki her türlü bilgiye ulaşmamız yolunda önemli ipuçları vermektedir. Bu açıdan da mezar ve gömüler her zaman, araştırılmayı bekleyen, arkeoloji ve bilim dünyasına kazandırılması gereken önemli materyaller olmuşlardır.

²⁴⁴ Köroğlu, 1996:35

²⁴⁵ Ögün, 1978:639

KAYNAKÇA

- Akurgal, E., 1959. *Urartu Medeniyeti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Ar, M.S., 1944. *Urartu Kılavuzu*, Maarif Matbaası, İstanbul.
- Atila, İ. A., 1980. “Likya Lahitleri”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, İstanbul, Sayı.8–9, s.21–28.
- Ayaz, G., 2006. “Van/Altıntepe Nekropolü Takıları”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Van.
- Barnett, D.R., 1963. “The Urartian Cemetery at Iğdır”, *Anatolian Studies* XIII, s.153–198.
- Başgelen, N., 1986. “Doğu Anadolu’dan Demir Çağı’na ait Bazı Yeni Bulgular II”, *Arkeoloji ve Sanat* 32/33, s.25–30.
- Belli, O., 1981. “Urartu Mitolojisi Üzerine Bir Deneme” *Anadolu Araştırmaları* VII 1979, İstanbul, s.61–73.
- Belli, O., 1982. “Urartular’da Hayat Ağacı İnancı”, *Anadolu Araştırmaları*. VIII 1980, İstanbul, s.237–246.
- Burney, C.A., 1966. “A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere” *Anatolian Studies* XVI, London, s.55–64.
- Çevik, N., 2000. *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

- Çilingiroğlu, A., 1982. “Diauehi’de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe (Kalortepe)”, *Anadolu Araştırmaları VIII*, İstanbul, s.191–198.
- Çilingiroğlu, A., 1985. “Van-Dilkaya Höyüğü 1984 Kazıları”, *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, s.151–156.
- Çilingiroğlu, A., 1986. “Van Bölgesi ve Ordu İli Yüzey Araştırması, 1985 Kazıları”, *IV. Araştırmaları Sonuçları Toplantısı*, Ankara, s.311–314.
- Çilingiroğlu, A., 1988. “Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları”, *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, s.229–247.
- Çilingiroğlu, A., 1990. “Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları”, *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, s.247–250.
- Çilingiroğlu, A.-French, D. H., 1991. “Early Iron Age at Dilkaya”, *Anatolian Iron Ages II*, Ankara, s.29–38.
- Çilingiroğlu, A., 1997. *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir.
- Çiner, R., 1965. “Altıntepe (Urartu) İskeletlerine Ait Kalıntıların Tetkiki”, *Belleten*, Cilt.XXIX, Sayı.114:225-235.
- Deniz, E., 1986. “Kazılardan Elde Edilen Yanmış Kemikler üzerinde Arkeobiyolojik İncelemeler”, *II. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara, s.119–123.

- Derin, Z., 1994. "The Urartian Cremation Jars in Van and Elazığ Museum", *Anatolian Iron Ages III*, Ankara, No.16:s.49–62.
- Emre, K., 1969. "Altıntepe'de Urartu Seramiği", *Belleten*, Cilt.XXXIII, Sayı.131:279-289.
- Erzen, A., 1986. *Eastern Anatolia and Urartians*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Erzen, A., 1992. *Doğu Anadolu ve Urartular*, Printed At Turkish Historical Society, Ankara.
- Girginer, K. S., 1991. "Urartu Dönemi Mezarları ve Ölü Gömme Adetleri", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara.
- Güleç, E., 1986. "Van Dilkaya İskeletlerinin Paleoantropolojik İncelemesi", *IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, s.369–374.
- Işık, F., 1987. "Zur Entstehung phrygischer Felsdenkmäler", *Anatolian Studies* 37:163–176.
- Kleiss, W., Hauptmann, H., 1976. *Topographische Karte von Urartu, Verzeichnis der Fundorte und Bibliographie von*, Verlag Von Dietrich Reimer, Berlin.
- Köroğlu, K., 1996. *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, Arkeoloji ve Sanat yayınları, İstanbul.

- Koroğlu, K., 2008. “Urartu Kaya Mezar Geleneği ve Doğu Anadolu'daki Tek Odalı Kaya Mezarlarının Kökeni”, *Arkeoloji ve Sanat* 127, s.21–38.
- Lehmann-Haupt C. F. 1910. *Armenien Einst und Jetzt-Reisen und Forschungen von*, B. Behr's Verlag, Berlin.
- Orthmann, W., 1966. “Ausgrabungen und Forschungsreisen”, *Archiv für Orientforschung*, Berlin, s.130–131.
- Öğün, B., 1974. “Urartu Halk Mezarları”, *Cumhuriyetin 50. Yıldönümünü Anma Kitabı*, Ankara, s.443–450.
- Öğün, B., 1978. “Die Urartaischen Bestattungsbbräuche”, *Studien zur religion und Kultur Kleinasien*, Geburtstag, s.639–641.
- Özgüç, T., 1948. *Ön Tarih'te Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Özgüç, T., 1961. “Altın-tepe Kazıları”, *Belleten*, Cilt.XXV, Sayı.98:253-267.
- Özgüç, T., 1966. *Altın-tepe mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri Architectural Monuments and Wall Paintings*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Özgüç, T., 1969. *Altın-tepe II: Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler-Tombs, Storehouse and Ivories*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Salvini, M., 2006. *Urartu Tarihi ve Kültürü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

- Sevin, V., 1977. “Urartu Çömlekçiliğinde Kapak” *Anadolu Araştırmaları* IV-V 1976/1977, Ankara, s.227–233.
- Sevin, V., 1982. “Van Kalesi’nden Bir Kaya Mezarı ve Urartular’da Ölü Yakma Geleneği”, *Anadolu Araştırmaları* VIII, İstanbul, s.151–158.
- Sevin, V., 1986. “Urartu Mezar Mimarisine Yeni Katkılar”, *Anadolu Araştırmaları* X, İstanbul, s.329–340.
- Sevin, V., 1986. “Malatya-Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1985”, *IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, s.279–287.
- Sevin, V., 1987. “Urartu Oda-Mezar mimarisinin Kökeni Üzerine Bazı Gözlemler”, *Anadolu Demir Çağları-Anatolian Iron Ages, I. Anadolu Demir Çağları Bildirileri*, İzmir, s.35–40.
- Sevin, V., 1988. “Elazığ-Bingöl Yüzey Araştırması, 1987”, *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, s.451–461,
- Sevin, V., Kavaklı, E., 1996. *Bir Erken Demir Çağ Nekropolü Van/Karagündüz An Early Iron Age Cemetery*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Sevin, V., 2004. “Son Tunç/Erken Demir Çağı Van Bölgesi Kronolojisi-Kökeni Aranan Bir Devlet: Urartu” *Belleten*, Cilt.LXVIII, Sayı.252:355–363.
- Sevin, V., Özfirat, A., Kavaklı, E., 1999. “1997–1998 Van/Altıntepe Urartu Nekropolü Kazıları”, *21. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1.Cilt, s.421–425.

- Sevin, V., Özfirat, A., Kavaklı, E., 2000. “Van-Karagündüz Höyüğü Kazıları”, *Belleten*, Cilt.LXIII, Sayı.236-238:847-859.
- Tarhan M. T. 1985. “Van Kalesi’nin ve Eski Van Şehri’nin Tarihi-Anıt Yapılar”, *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, s.297–310.
- Ussishkin, D., 1994. “The rock-cut tombs at Van and monumental tombs in the Near East” *Anatolian Iron Ages 3*, Ankara, No.16:s.253–264.
- Van Loon M. N. 1966. *Urartian Art; Its distinctive traits in the light of new excavations*, Nederlands Historisch-archaeologisch Instituut, İstanbul.
- Yapıcı, S., 2004. *Palu-Tarih-Kültür-İdari ve Sosyal Yapı*, Anıl Matbaası, Elazığ.
- Yıldırım R. 1989 *Urartu İğneleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

HARİTA, ÇİZİM VE RESİMLERİN LİSTESİ

Haritaların Listesi

Harita 1. Urartu Ülkesi Haritası

Harita 2. Doğu Anadolu’da çok odalı ve tek odalı kaya mezarlarının dağılımı
(Köroğlu 2008, Resim 1)

Çizimlerin Listesi

Çizim 1. Adilcevaz yer altı oyma mezarı planı (Girginer 1991, Şek 68)

Çizim 2. Patnos-Dedeli mezarı planı (Girginer 1991, Şek 69)

Çizim 3. Dilkaya III no’lu mezar topluluğu (Girginer 1991, Şek 93)

Çizim 4. Altıntepe yeraltı örme mezarlığı ve steller tapınağı (Çevik 2000, Lev 66a)

Çizim 5. Altıntepe 1 no’lu mezar (Özgüç 1969, Res.-Fig.5)

Çizim 6. Altıntepe 2 no’lu mezar (Özgüç 1969, Res.-Fig.11)

Çizim 7. Altıntepe 3 no’lu mezar (Girginer 1991, Şek 55)

Çizim 8. Karagündüz mezarı (Sevin-Kavaklı 1996)

Çizim 9. Dilkaya mezarlığı, taş sandık mezar (Çilingiroğlu 1997, Çizim 11)

Çizim 10. Iğdır Nekropolü Urne mezar (Girginer 1991, Şek 82)

Çizim 11. Altıntepe mezarlarındaki urne yerleri (Çevik 2000, Lev 77)

Çizim 12. Liç Urne mezarı (Girginer 1991, Şek 90)

Çizim 13. Van Kral mezarları ve ortak ön alanları (Çilingiroğlu-French 1991)

Çizim 14. Van-Argiştı kaya mezarı planı (Ussishkin 1994)

Çizim 15. Van-Neft Kuyu kaya mezarı planı (Girginer 1991, Şek 6)

Çizim 16. Van-İçkale kaya mezarı planı (Girginer 1991, Şek 9)

Çizim 17. Van-Doğu odaları kaya mezarı planı (Girginer 1991, Şek 11)

Çizim 18. Kayalidere kaya mezarı planı (Girginer 1991, Şek 62)

Çizim 19. Atabindi I kaya mezarı planı (Girginer 1991, Şek 31)

Çizim 20. Şirinlikale mezarı planı (Girginer 1991, Şek 32)

Çizim 21. Elazığ/Palu I no’lu, kaya mezarı (Köroğlu 2008, Resim 3)

Çizim 22. Elazığ/Palu II no’lu, kaya mezarı (Köroğlu 2008, Resim 4)

Çizim 23. Elazığ/Palu III kaya mezarı planı (Çevik 2000, Lev 29a)

Çizim 24. Mazgirt-Kaleköy kaya mezarı planı (Girginer 1991, Şek 18)

- Çizim 25.** Van-Kadembastı kaya mezarı planı (Girginer 1991, Şek 30)
- Çizim 26.** Hasanova I,II kaya mezarları planı (Çevik 2000, Lev 40c)
- Çizim 27.** Marifet kaya mezarı planı (Çevik 2000, Lev 42a)
- Çizim 28.** Doğubeyazıt kaya mezarı planı (Girginer 1991, Şek 39)
- Çizim 29.** Altıntepe açık hava mabedi (Özgüç 1969, Res.-Fig.29)
- Çizim 30.** Libasyon Sahnesi (Çilingiroğlu 1997, Çizim 21)
- Çizim 31a-b.** Altıntepe seramik mezar buluntuları (Girginer 1991, Şek 94)
- Çizim 32.** Kaylıdere kaya mezarı buluntuları (Girginer 1991, Şek 106)
- Çizim 33.** Altıntepe, iskelet ve takıların in-situ çizimi (Ayaz 2006, Çizim 1)
- Çizim 34.** Alishar, mezar buluntuları (Girginer 1991, Şek 132)
- Çizim 35.** Erivan, mezar buluntusu (Çevik 2000, Lev 83b)

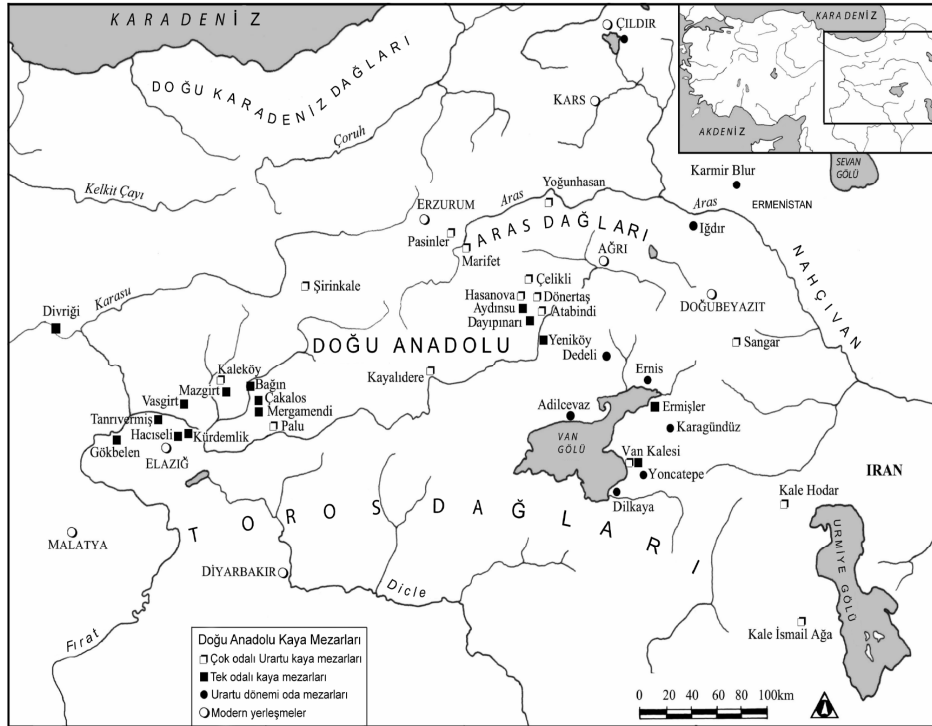
Resimler Listesi

- Resim 1.** Dilkaya mezarlığı, oda mezar (Çilingiroğlu 1997, Resim 46)
- Resim 2.** Karagündüz oda mezarı (Çilingiroğlu 1997, Resim 45)
- Resim 3.** Karagündüz mezarı (Sevin-Kavaklı 1996)
- Resim 4.** Altıntepe Nekropolü, Toprak Mezar (Ayaz 2006, Resim 4)
- Resim 5.** Altıntepe Nekropolü, Genel Görünüm (Ayaz 2006, Resim 1)
- Resim 6.** Altıntepe, Kaya Mezarı (Ayaz 2006, Resim 2)
- Resim 7.** Van Kalesi'nde I. Arğıştı kaya mezarı (Köroğlu 2008, Resim 2)
- Resim 8.** Van-Ermişler tek odalı kaya mezarının kare girişi(Köroğlu 2008, Resim 5)
- Resim 9.** Şirinlikale I kaya mezarı girişi (Çevik 2000, Lev 36c)
- Resim 10.** Şirinlikale II kaya mezarı girişi (Çevik 2000, Lev 37b)
- Resim 11.** Palu I no'lu mezar (Yapıcı 2004)
- Resim 12.** Palu II no'lu mezar (Yapıcı 2004)
- Resim 13.** Palu III no'lu mezar (Yapıcı 2004)
- Resim 14.** Van-Kadembastı kaya mezarı (Çilingiroğlu 1997, Resim 44)
- Resim 15.** Hasanova III kaya mezarı ana oda (Çevik 2000, Lev 41 b)
- Resim 16.** Marifet kaya mezarı girişi (Çevik 2000, Lev 42b)
- Resim 17.** Doğu Beyazıt kaya mezarı (Çevik 2000, Lev 35a)
- Resim 18.** Umudum kaya mezarı (Çevik 2000, Lev 46a)
- Resim 19.** Yeniköy kaya mezarı girişi (Çevik 2000, Lev 39b)
- Resim 20.** Dayıpınarı kaya mezarı girişi (Çevik 2000, Lev55b)
- Resim 21.** Erbildi kaya mezarı girişi (Çevik 2000, Lev 52a)
- Resim 22.** Altıntepe Nekropolü, Urne Mezar (Ayaz 2006, Resim 3)
- Resim 23.** Çavuştepe açık hava kutsal alanı(Çilingiroğlu 1997, Resim 49)
- Resim 24.** Stel yuvaları (Çilingiroğlu 1997, Resim 51)
- Resim 25.** Altıntepe Nekropolü buluntuları (Ayaz 2006)

Haritalar

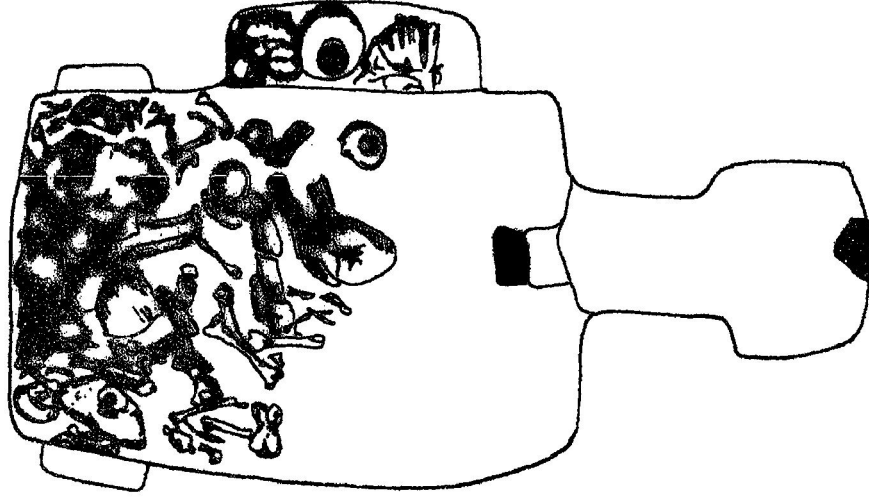
Harita 1. Urartu Ülkesi Haritası

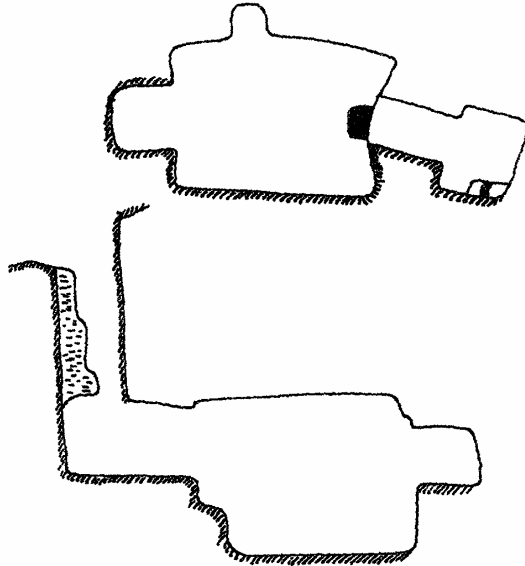
Harita 2. Doğu Anadolu'da çok odalı ve tek odalı kaya mezarlarının dağılımı.

(Köroğlu 2008, Resim 1)

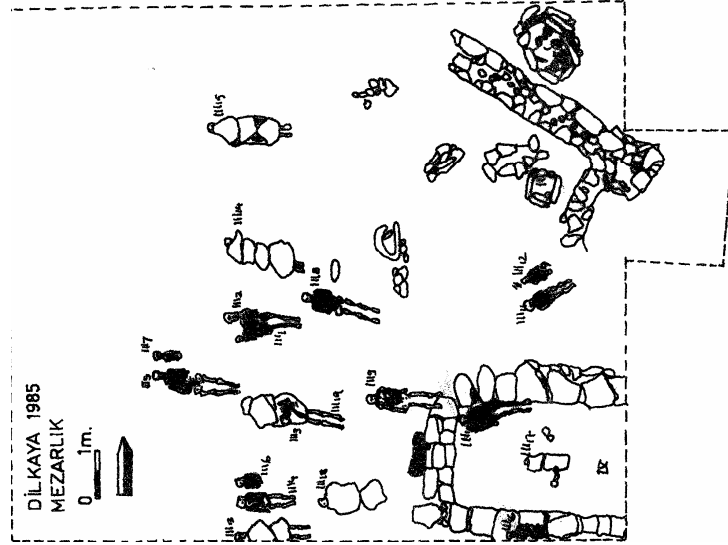
Çizimler

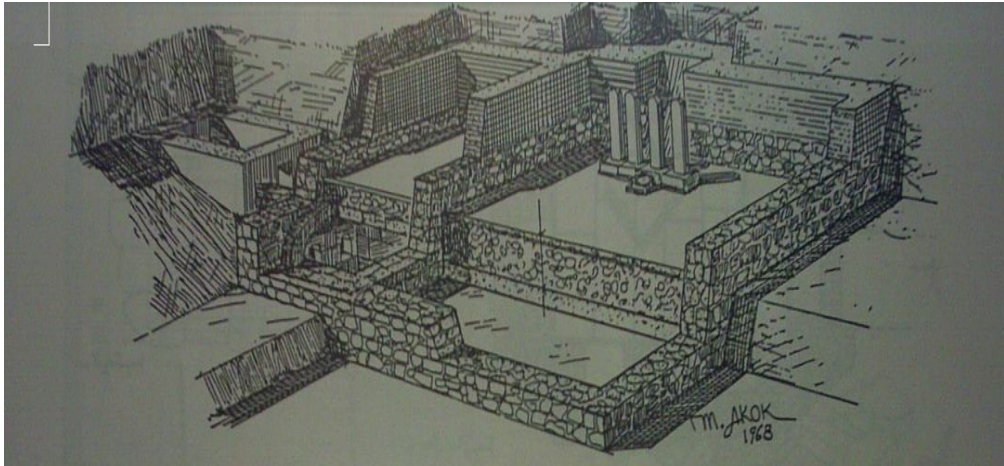
Çizim 1. Adilcevaz yer altı oyma mezarı planı (Girginer 1991, Şek 68)

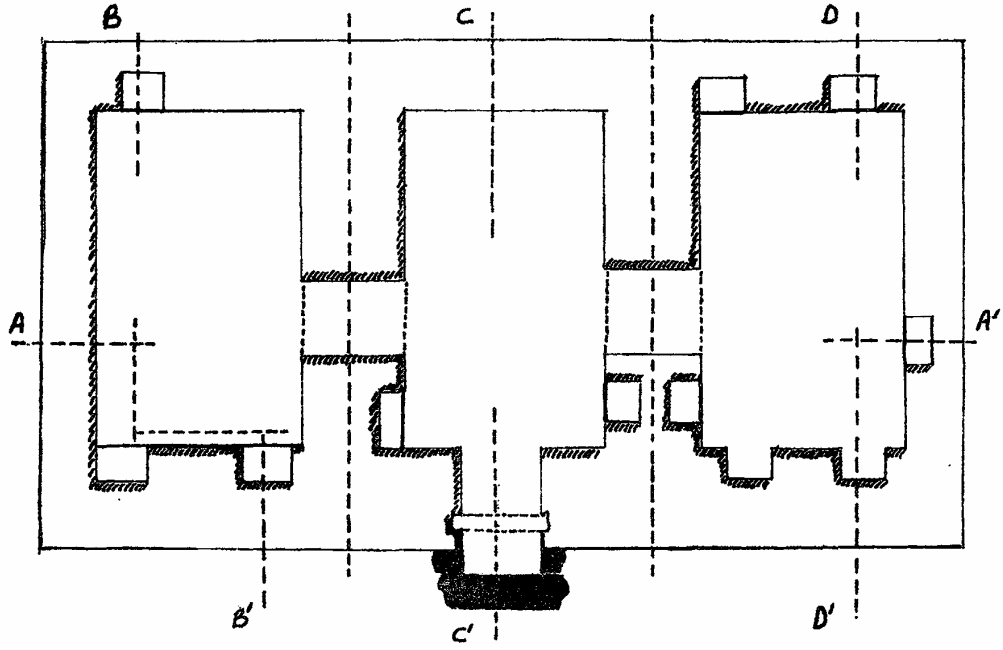
Çizim 2. Patnos-Dedeli mezarı planı (Girginer 1991, Şek 69)

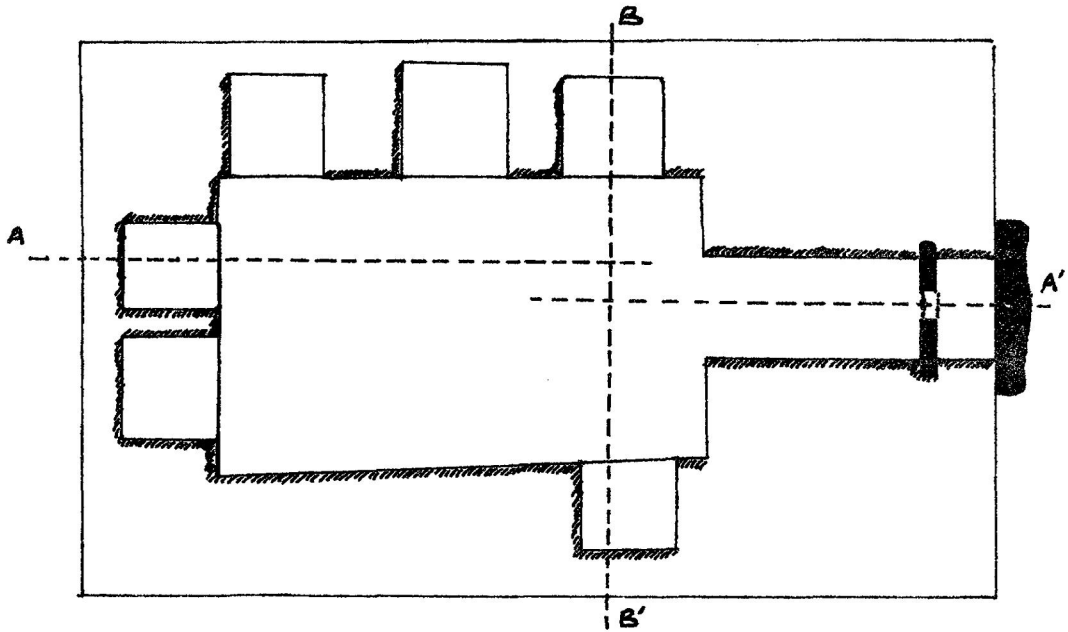
Çizim 3. Dilkaya III no'lu mezar topluluğu (Girginer 1991, Şek 93)

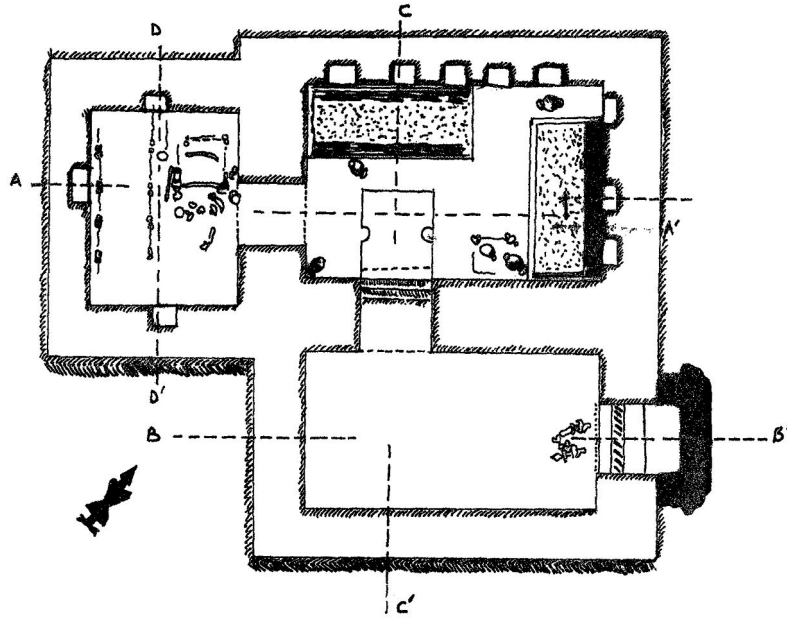
Çizim 4. Altıntepe yer altı örme mezarlığı ve steller tapınağı
(Çevik 2000, Lev 66a)

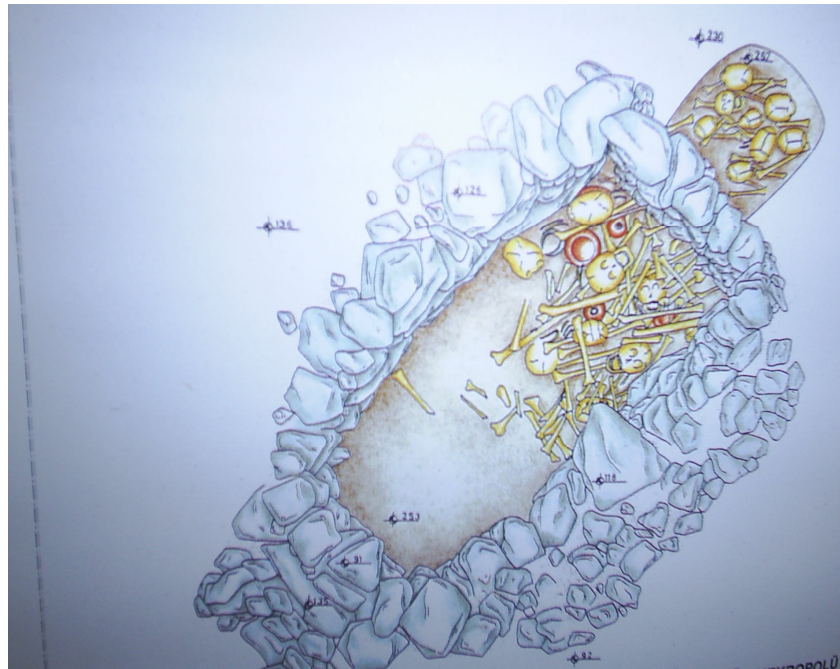
Çizim 5. Altıntepe 1 no'lu mezar (Özgüç 1969, Res.-Fig.5)

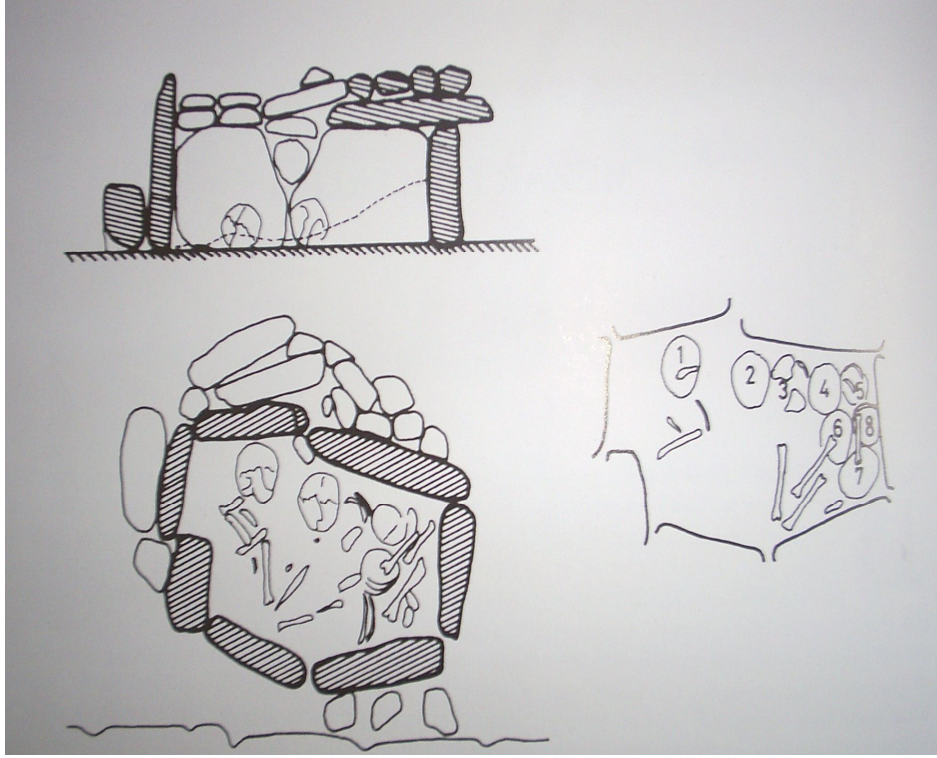
Çizim 6. Altıntepe 2 no'lu mezar (Özgüç 1969, Res.-Fig.11)

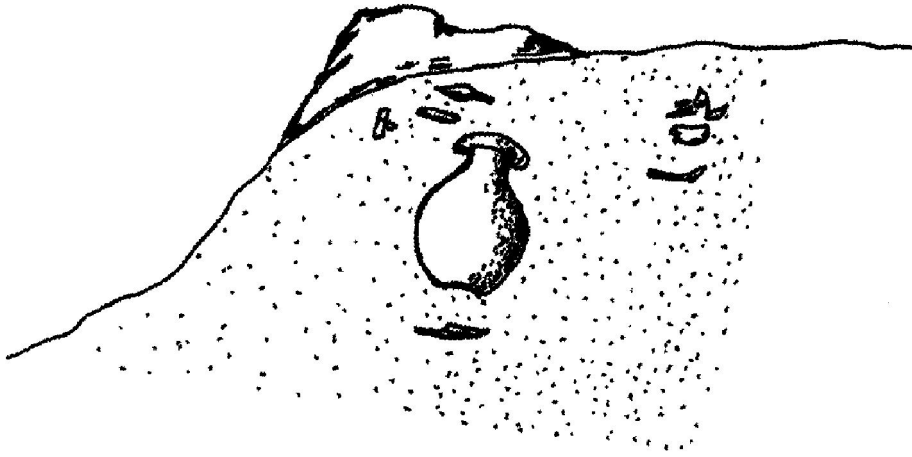
Çizim 7. Altıntepe 3 no'lu mezar (Girginer 1991, Şek 55)

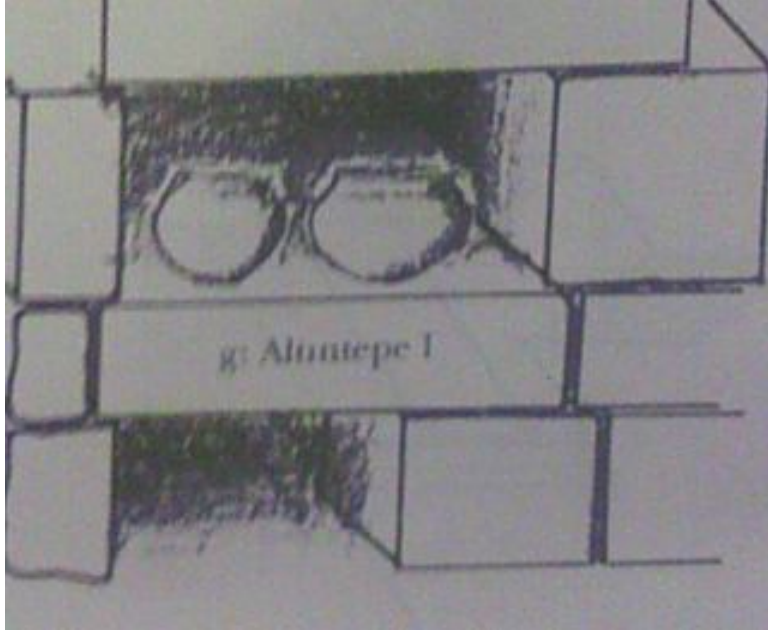
Çizim 8. Karagündüz mezarı (Sevin-Kavaklı 1996)

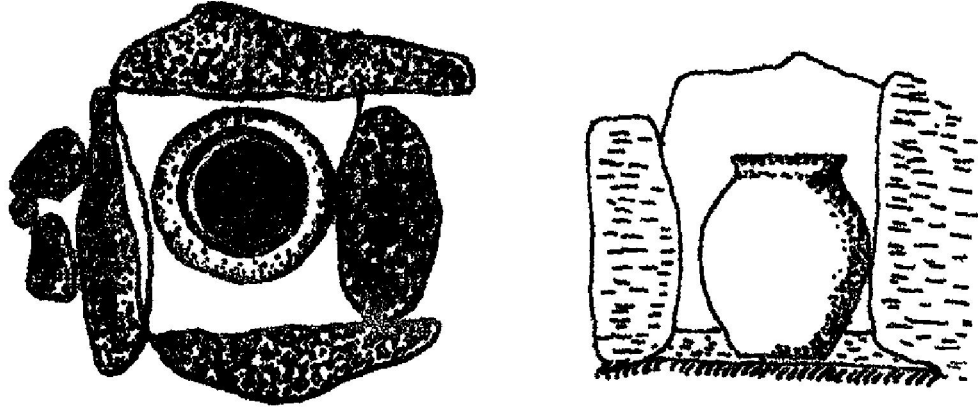
Çizim 9. Dilkaya mezarlığı basit taş sandık mezar (Çilingiroğlu 1997, Çizim 11)

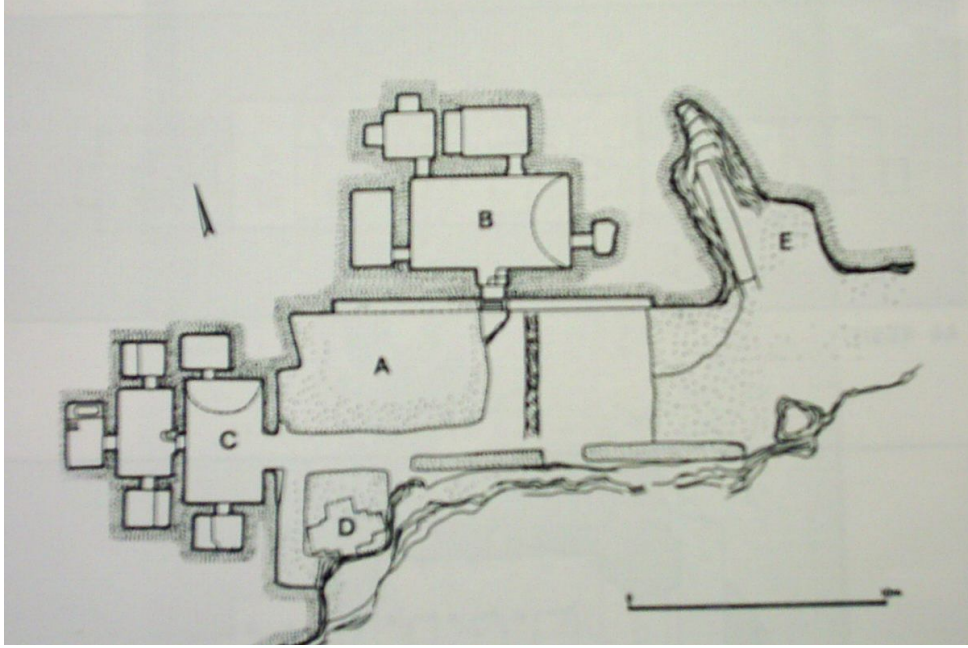
Çizim 10. Iğdır Neropolü, Urne mezar (Girginer 1991, Şek 82)

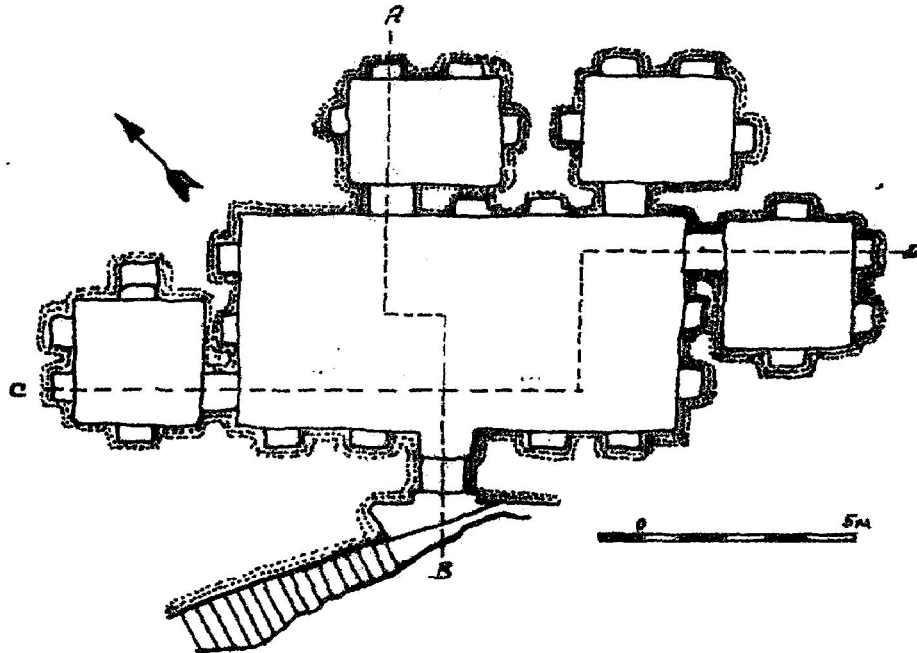
Çizim 11. Altıntepe mezarlarındaki urne yerleri (Çevik 2000, Lev 77)

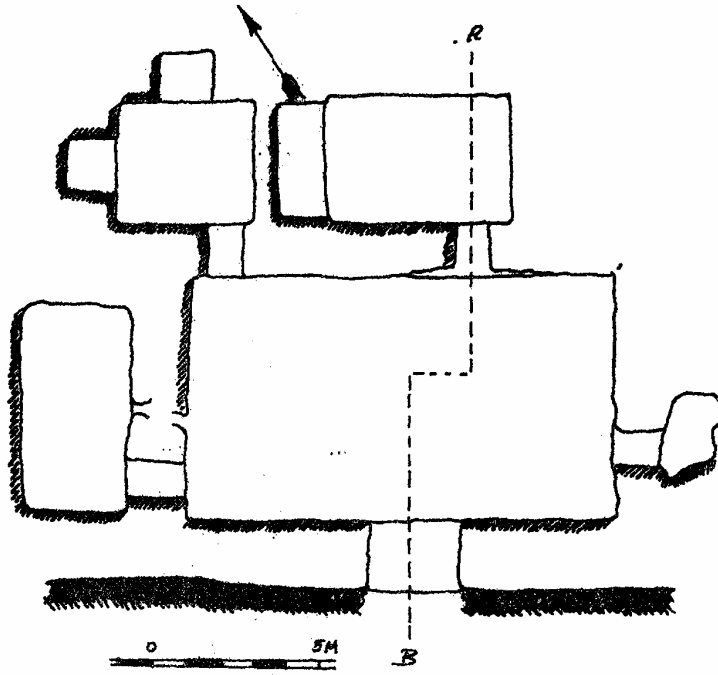
Çizim 12. Liç, Urne mezarı (Girginer 1991, Şek 90)

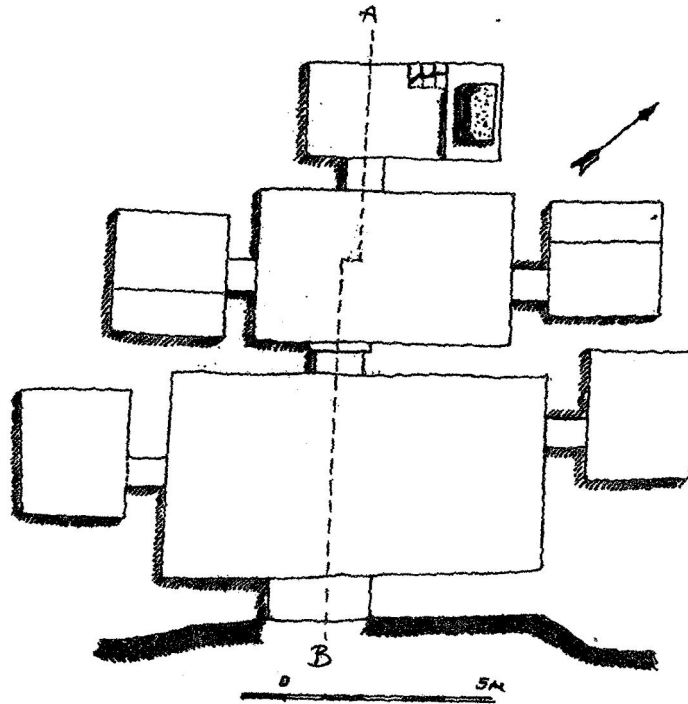
Çizim 13. Van Kral mezarları ve ortak ön alanları (Çilingiroğlu-French 1991)

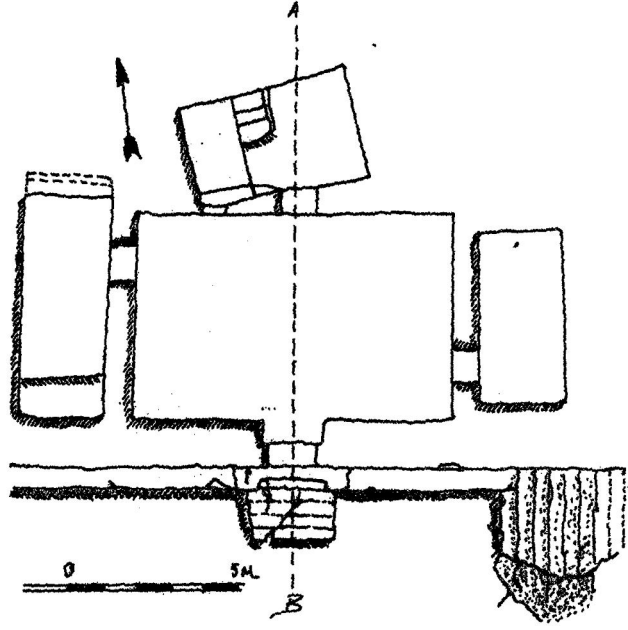
Çizim 14. Van-Argiştî kaya mezarı (Ussishkin 1994)

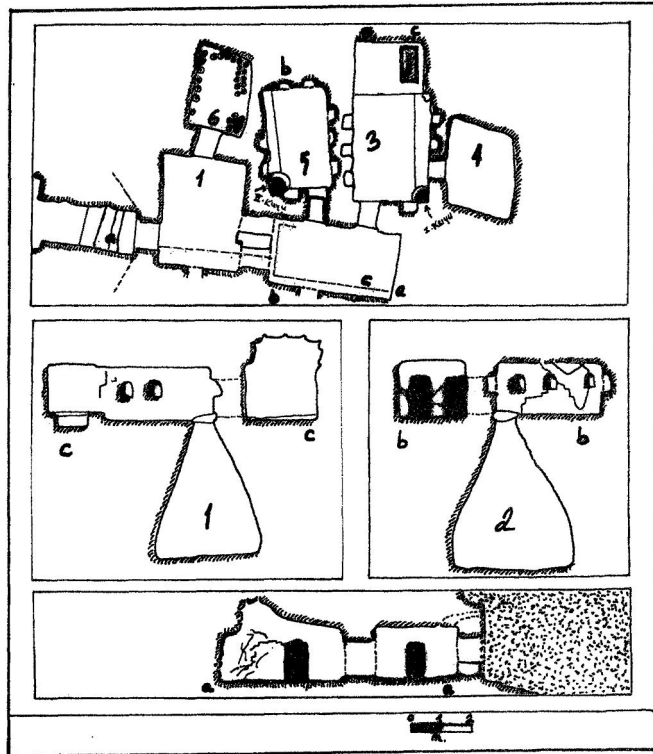
Çizim 15. Van-Neft Kuyu kaya mezarı planı (Girginer 1991, Şek 6)

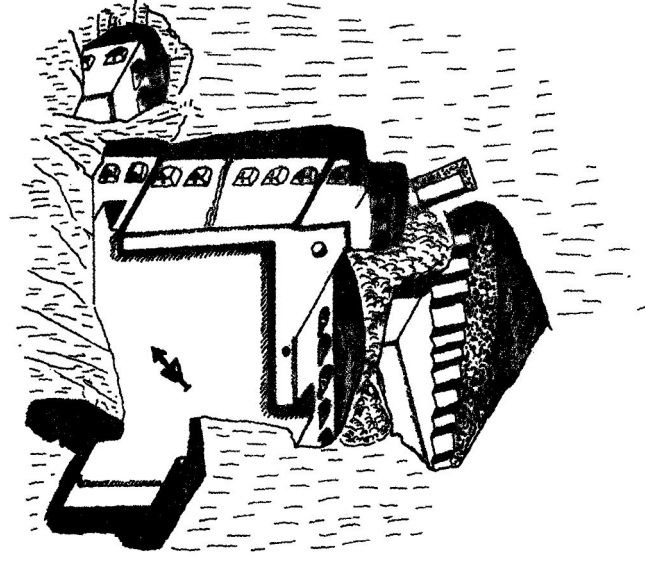
Çizim 16. Çizim Van-İçkale kaya mezarı planı (Girginer 1991, Şek 9)

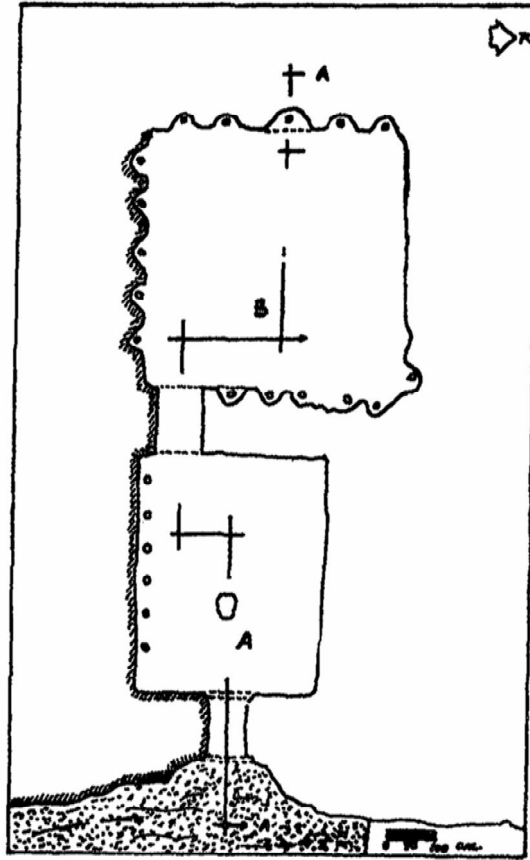
Çizim 17. Van-Doğu odaları kaya mezarı planı (Girginer 1991, Şek 11)

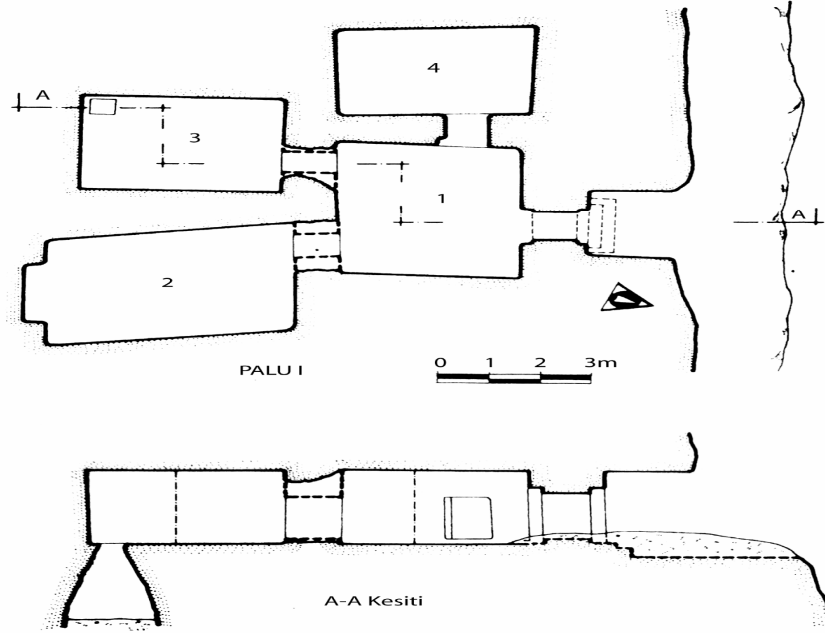
Çizim 18. Kayalidere kaya mezarı planı (Girginer 1991, Şek 62)

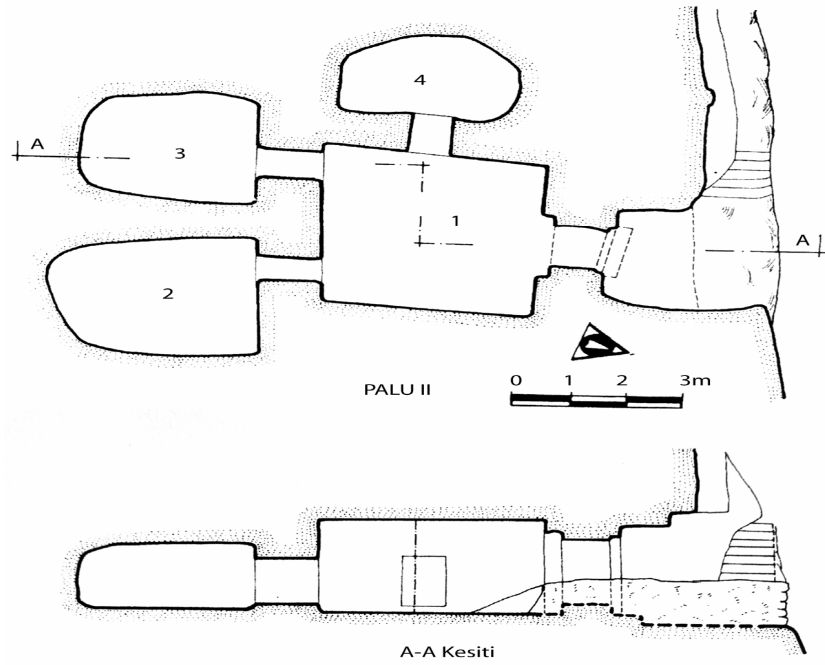
Çizim 19. Atabindi I kaya mezarı planı (Girginer 1991, Şek 31)

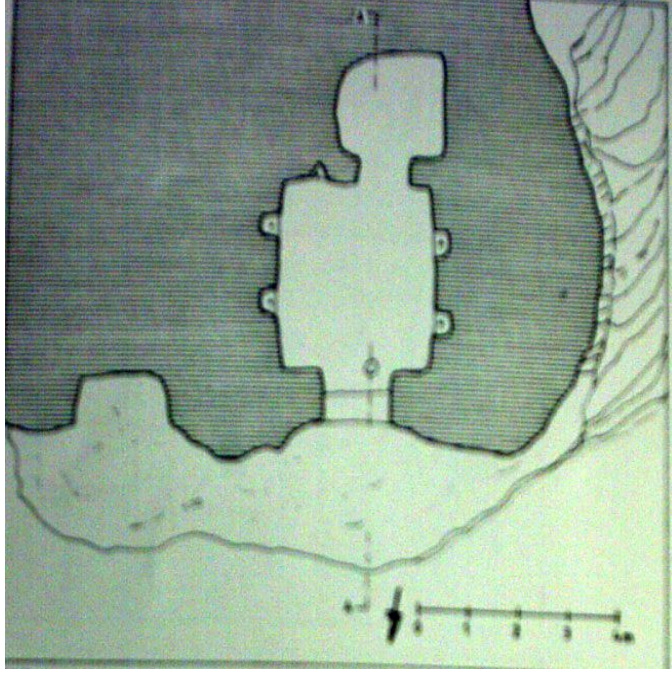
Çizim 20. Şirinlikale mezarı planı (Girginer 1991, Şek 32)

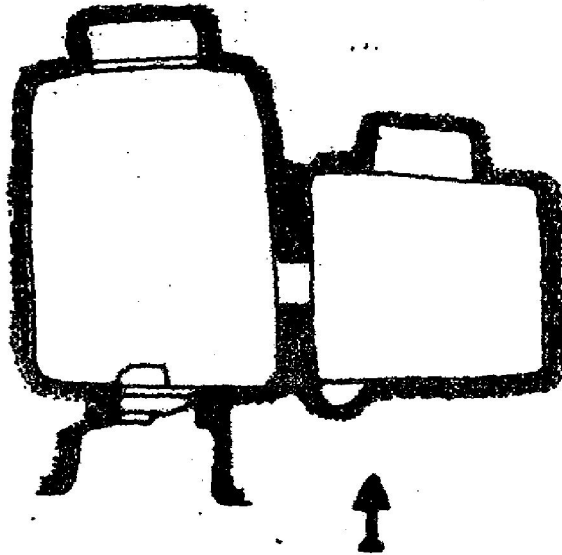
Çizim 21. Elazığ/Palu I no'lu, çok odalı kaya mezarları (Köroğlu 2008, Resim 3)

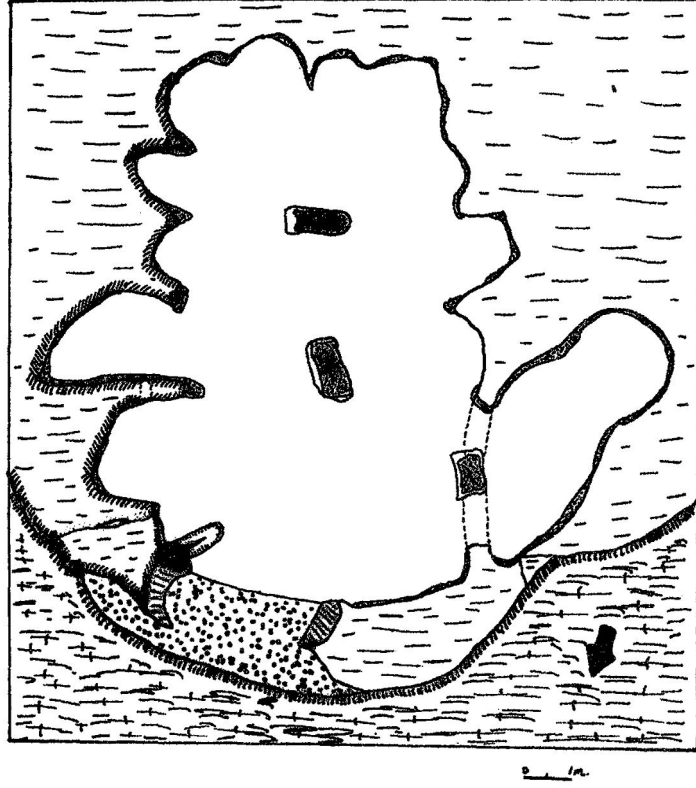
Çizim 22. Elazığ/Palu II no'lu, çok odalı kaya mezarı (Köroğlu 2008, Resim 4)

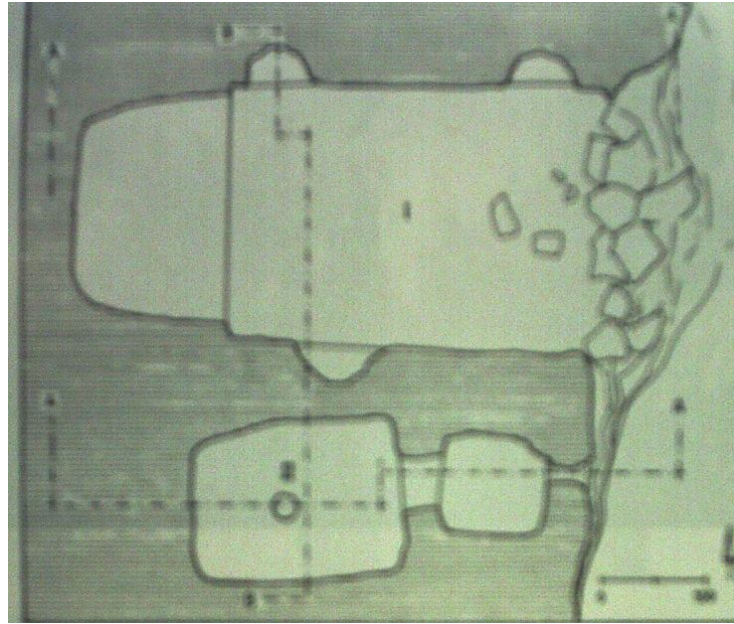
Çizim 23. Elazığ/Palu III kaya mezarı plan (Çevik 2000, Lev 29a)

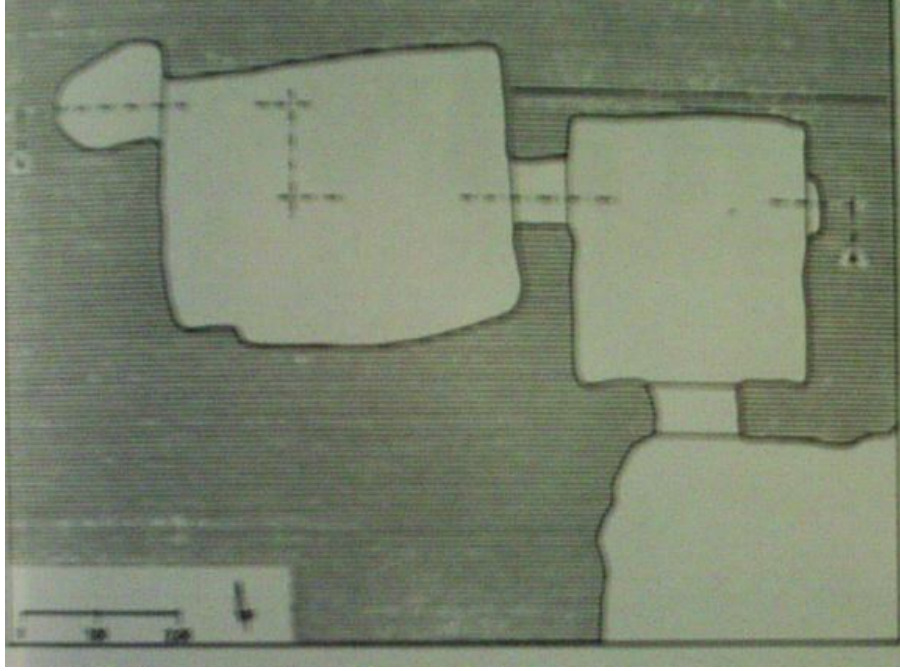
Çizim 24. Mazgirt-Kaleköy kaya mezarı planı (Girginer 1991, Şek 18)

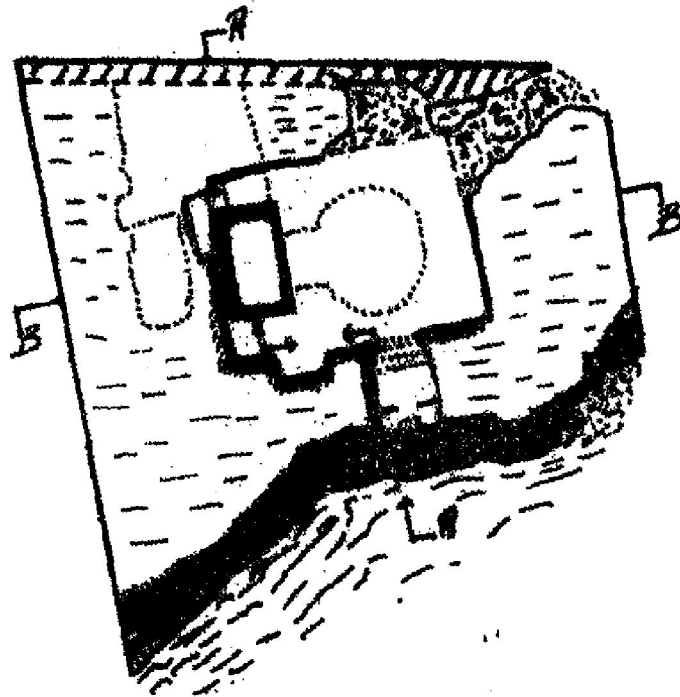
Çizim 25. Van-Kadembastı kaya mezarı planı (Girginer 1991, Şek 30)

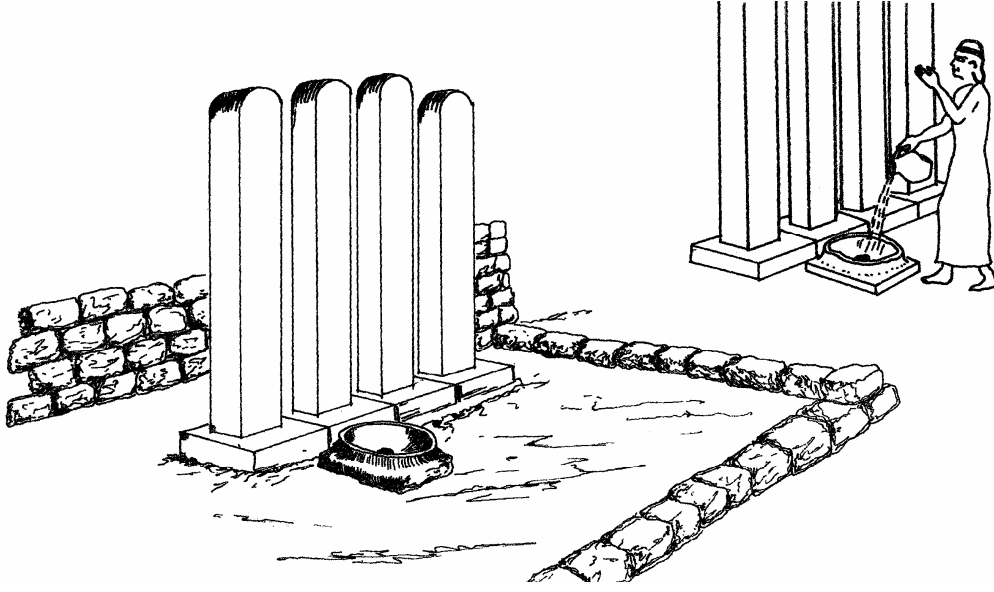
Çizim 26. Hasanova I,II kaya mezarları planı (Çevik 2000, Lev 40c)

Çizim 27. Marifet kaya mezarı planı (Çevik 2000, Lev 42a)

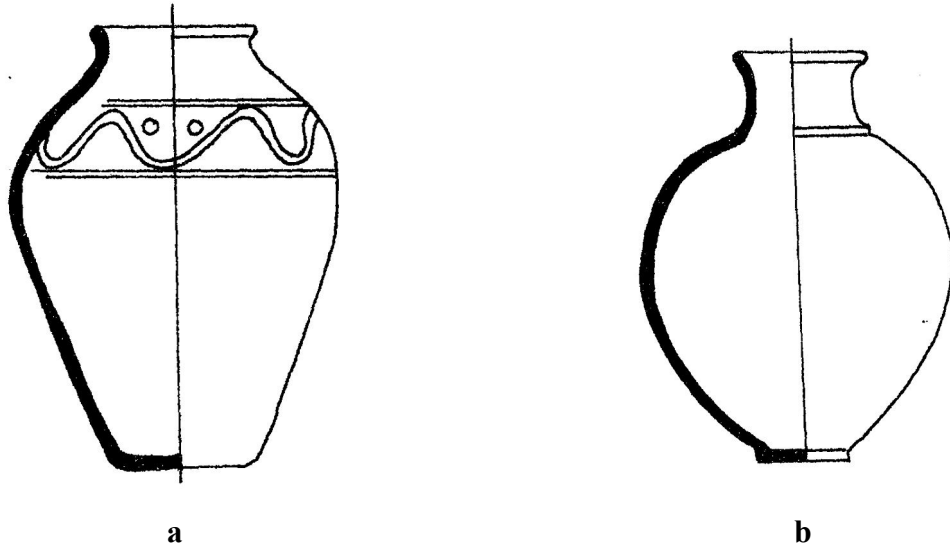
Çizim 28. Doğubeyazıt kaya mezarı planı (Girginer 1991, Şek 39)

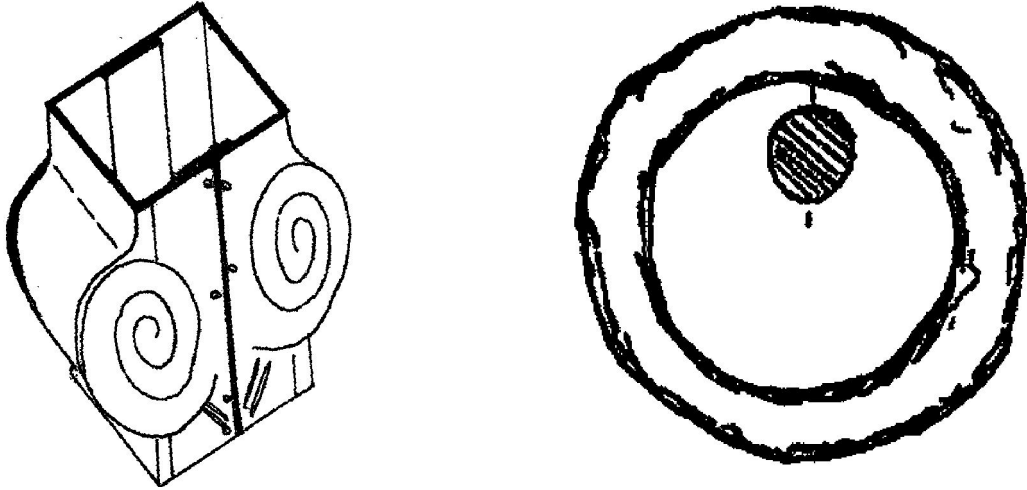
Çizim 29. Altıntepe açık hava mabedi (Özgüç 1969, Res.-Fig.29)

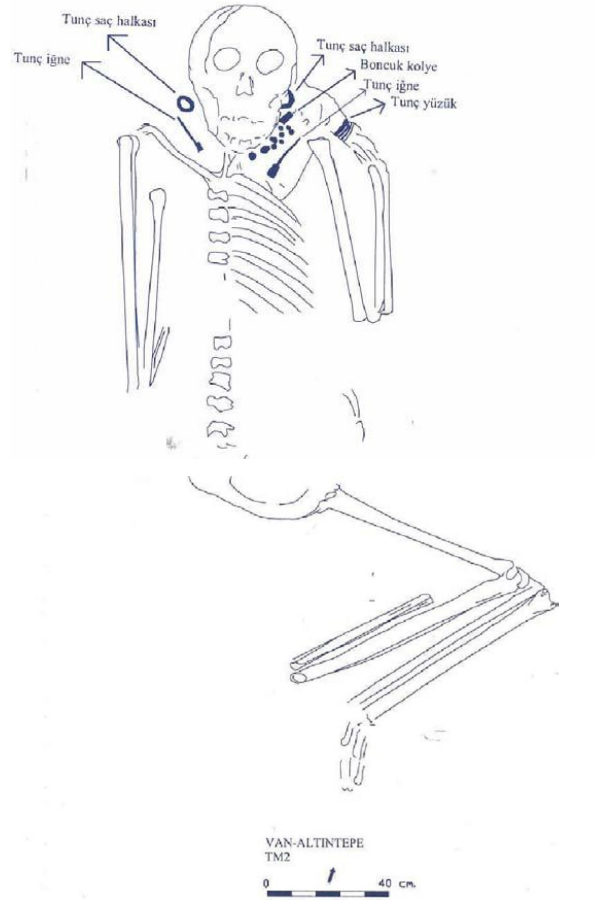
Çizim 30. Libasyon Sahnesi (Çilingiroğlu 1997, Çizim 21)

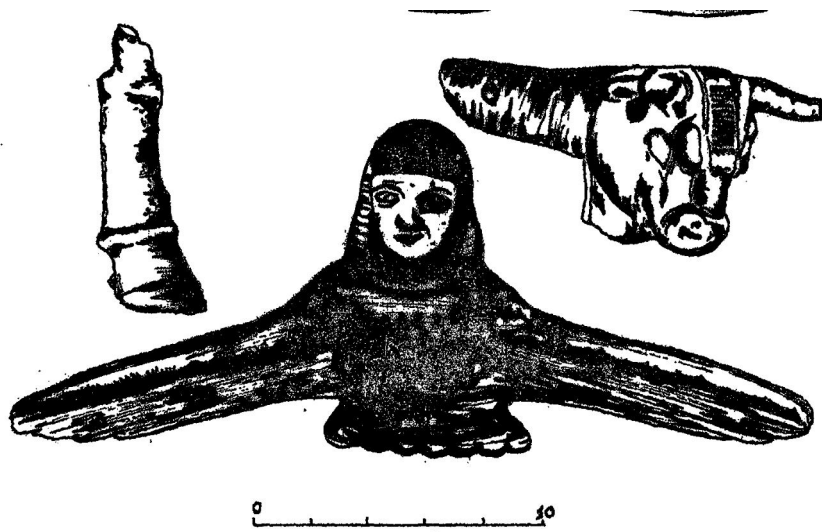
Çizim 31. Altıntepe, seramik mezar buluntuları
(Girginer 1991, Şek 94)

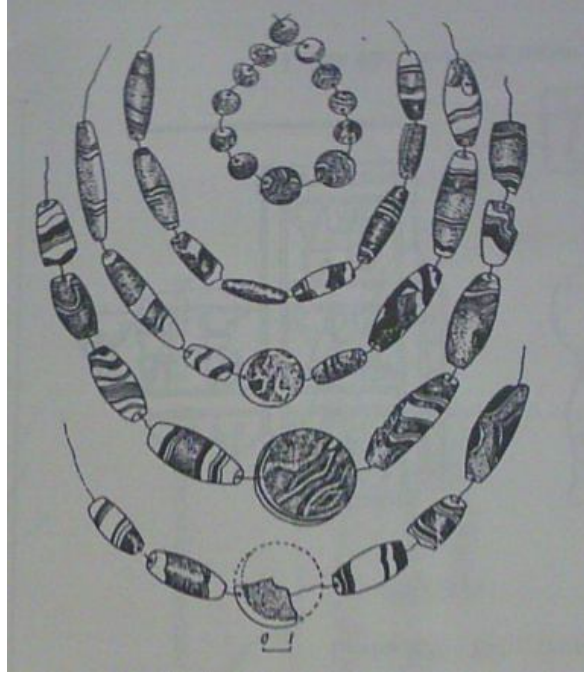
Çizim 32. Kayalıdere, kaya mezarı buluntuları
(Girginer 1991, Şek 106)

Çizim 33. Altıntepe, iskelet ve takıların in-situ çizimi (Ayaz 2006, Çizim 1)

Çizim 34. Alişar mezar buluntuları (Girginer 1991, Şek 2)

Çizim 35. Erivan mezar buluntuları (Çevik 2000, Lev 83b)

Resimler

Resim 1. Dilkaya mezarlığı, oda mezar (Çilingiroğlu 1997, Resim 46)

Resim 2. Karagündüz oda mezarı (Çilingiroğlu 1997, Resim 45)

Resim 3. Karagündüz mezarı (Sevin-Kavaklı 1996)

Resim 4. Altıntepe Nekropolü, Toprak Mezar (Ayaz 2006, Resim 4)

Resim 5. Altıntepe Nekropolü, Genel Görünüm (Ayaz 2006, Resim 1)

Resim 6. Altıntepe, Kaya Mezarı (Ayaz 2006, Resim 2)

Resim 7. Van Kalesi'nde I. Argišti kaya mezarı (Köroğlu 2008, Resim 2)

Resim 8. Van-Ermişler kaya mezarının kare girişi (Köroğlu 2008, Resim 5)

Resim 9. Şirinlikale I kaya mezarı girişı (Çevik 2000, Lev 36c)

Resim 10. Şirinlikale II kaya mezarı girişı (Çevik 2000, Lev 37b)

Resim 11. Palu I no'lu mezar (Yapıcı 2004)

Resim 12. Palu II no'lu mezar (Yapıcı 2004)

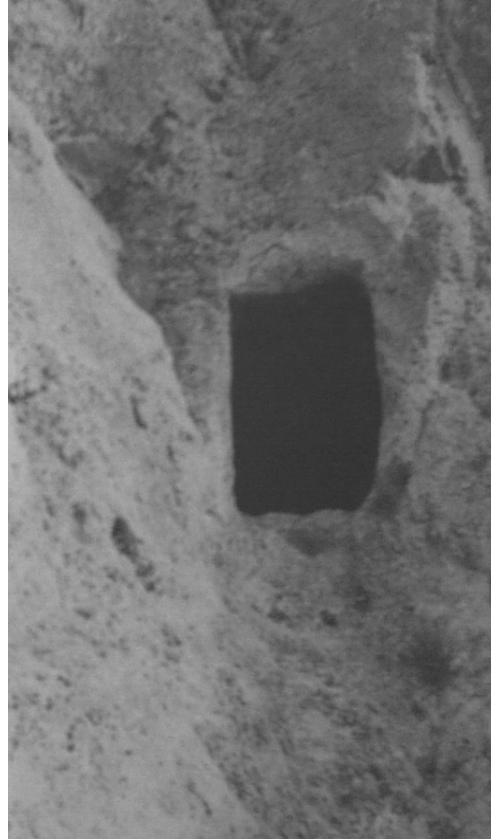
Resim 13. Palu III no'lu mezar (Yapıcı 2004)

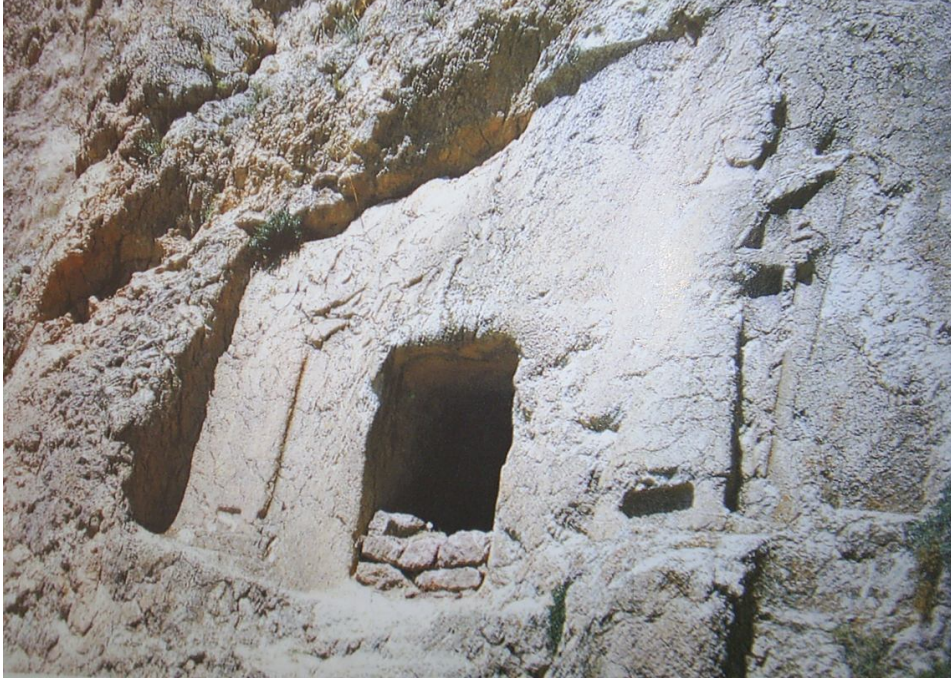
Resim 14. Van-Kadembastı kaya mezarı (Çilingiroğlu 1997, Resim 44)

Resim 15. Hasanova III kaya mezarı ana oda (Çevik 2000, Lev 41b)

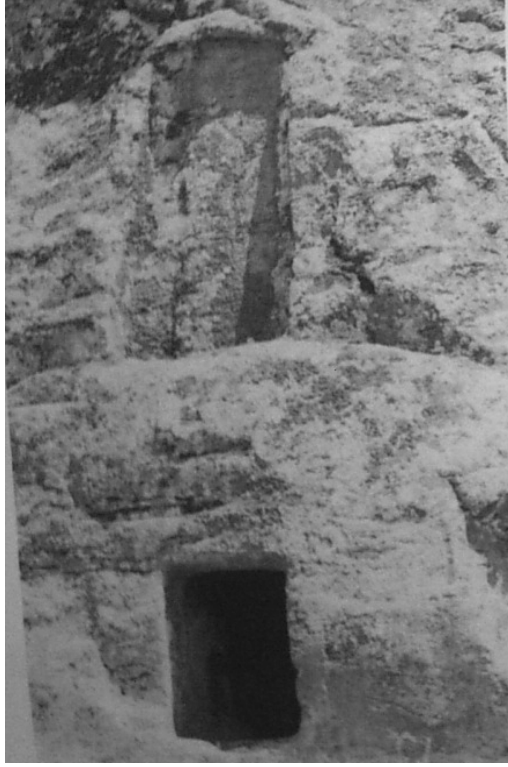
Resim 16. Marifet kaya mezarı girişı (Çevik 2000, Lev 42b)

Resim 17. Doğuş Beyazıt kaya mezarı (Çevik 2000, Lev 35a)

Resim 18. Umudum kaya mezarı (Çevik 2000, Lev 39b)

Resim 19. Yeniköy kaya mezarı girişı (Çevik 2000, Lev 46a)

Resim 20. Dayıpınarı kaya mezarı girişı (Çevik 2000, Lev 55b)

Resim 21. Erbildi kaya mezarı girişı (Çevik 2000, Lev 52a)

Resim 22. Altıntepe Nekropolü, Urne Mezar (Ayaz 2006, Resim 3)

Resim 23. Çavuştepe açık hava kutsal alanı (Çilingiroğlu 1997, Resim 49)

Resim 24. Stel yuvaları (Çilingiroğlu 1997, Resim 51)

Amuletler

Küpeler

Bilezikler

İğneler

Resim 25. Altıntepe Nekropolü buluntuları (Ayaz 2006)

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı: Ferda ZORLU

Öğrenim Durumu:

Derece	Alan	Üniversite	Yıl
Lisans	Klasik Arkeoloji	Pamukkale Üniversitesi	2002–2006
Yüksek Lisans	Protohistorya ve Ön Asya Arkeoloji	Selçuk Üniversitesi	2006–2009

Projelerde Yaptığı Görevler:

Kazılar:

Leodikeia Kazısı, Prof. Dr. Celal ŞİMŞEK, 2003–2006

Çatalhöyük Kazısı, Prof. Dr. Ian HODDER, 2007

Harput Kale Kazısı, Prof. Dr. Veli SEVİN, 2007